

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

УДК 809.155. 0

Ба ҳуқуқи дастнавис

ҒАФҒОРОВ АБДУШУКУР ОДИНАШОЕВИЧ

**ХУСУСИЯТҶОИ ГРАММАТИКӢ ВА МАЪНОИИ
ИБОРАҶОИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК
(ДАР АСОСИ МАВОДИ ОСОРИ МАНСУРИ АСРҶОИ XV - XVI)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои
филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.01-Забони тоҷикӣ

Душанбе - 2021

**Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни омода гардидааст.**

Мушовири илмӣ: **Раҳматулозода С. Р.** - доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи АМИТ, муовини раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ: **Офаридаев Назрӣ** - доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев

Саломӣён Муҳаммадвуд Қайом- доктори илмҳои филологӣ, муовини якуми вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳасанзода Абдучамол Ашраф - доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров

Муассисаи тақриздиханда: Донишгоҳи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия « _ » _____ соли 2021, соати _13⁰⁰ дар чаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121) баргузор мегардад.

Ба муҳтавои диссертатсия дар китобхонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121) ва тавассути сомонаи **www. tqpu.tj** шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «__» _____ соли 2021 фиристода шуд.

Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Мирзоалиева А. Ш.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Мубрамият ва зарурати мавзӯи таҳқиқ. Қабули Қонуни нави забони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар инкишофу тақомул ва рушди маданияту фарҳанги кишварамон марҳилаи навро оғоз намуд. Мардуми тоҷик ба бунёди ҳастии маънавии инсон – забони модарӣ таҷдиди назар кард. Забони адабии тоҷикӣ дар давоми ҳазорсолаҳо давраҳои гуногуни инкишофро паймуда, «сабку услуби гуногун пайдо карда, тамоюлоти ҳам содабаёнӣ ва ҳам мушқилписандиро аз сар гузаронида, то даврони мо пойдор ва устувор мондааст» [55; 5]. Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, пешвои миллат–Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: «Забон дар ҳама давраи замонҳо барои муаррифии миллат рукни муҳим ва муқаддас ба шумор рафта, поку беолоиш нигоҳ доштани он вазифаи ҳар як соҳибзабон ва шахси ватандӯст мебошад» [326].

Дар ибтидои асри ХХ дар раванди ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷикӣ равияҳои гуногун падида омаданд, ки дар чараёни онҳо ҳам тамоюлоти мусбат ва ҳам баъзе майлҳои манфӣ мушоҳида шудааст. Масалан, забоншиносии тоҷик ҳамчун илми махсус ба вучуд омад, такмил ва рушд ёфт, меъёрҳои сарфию нахви он ҳадафи таҳқиқу қоркард қарор дода шуд, вале дар ин чараён ҳангоми муқаррар сохтани меъёрҳои забони адабии насри классикӣ бисёр ҷиҳатҳои он аз назари баъзе аз муҳаққиқон берун монд.

Аз ин рӯ, дар шароити нави рушд ва давраи нави эҳёи асолати забони тоҷикӣ таҳқиқи масъалаҳои таърихи забони адабӣ, алаҳусус, нахви насри классикии он аҳамияти хосса дорад, зеро бе муайян кардан ва ба ҳисоб нагирифтани чараёни таърихии ин ё он ҳодисаи забонӣ ҳолати кунунии забонро дуруст муайяну муқаррар намудан душвор ва дар баъзе масоил имконнопазир аст.

Таҳқиқи таърихи забони тоҷикӣ аз вазифаҳои мубрам ва зарурии муҳаққиқон буда, он бояд на танҳо дар асоси қонун ва қавоиди дастурҳои қадима сурат бигирад, балки дар асоси таърихи ба намунаҳои осори манзум ва мансури классикон анҷом пазирад. Зеро адибони классик аз талаботи дастурҳои оғоҳии комил доштанд ва тибқи он осори гаронмояи хешро таълиф ва тадвин мекарданд.

Илова бар ин, он бузургон имконоти мухталифи забони зинда ва гуфтугӯии муҳити зиндагӣ ва замони худро бо камоли маҳорат ба ҳисоб мегирифтанд ва дар ҷодаи эҷод он дурдонаҳоро мавриди корбурд қарор медоданд.

Аз ин лиҳоз, мо тасмим гирифтем, ки зимни таҳқиқи худ аз он сарчашмаҳои эътимодбахш огоҳона истифода барем. Азбаски муаллифони «Баҳористон» (Ҷомӣ), «Бадоеъ-ул-вақоъ» (Восифӣ), «Тухфаи Сомӣ» (Соммирзои Сафавӣ), «Латоиф-ут-тавоиф» (Алии Сафӣ), «Чаҳор гулзор» (Ҳасани Нисорӣ), «Футувватномаи султони», «Ахлоқи Муҳсинӣ (Ҳусайн Воизи Кошифӣ) дар корбурди имконоти дастурии забони роиҷи айёми худ, аз қабилӣ ибораҳои феълӣ кӯшишҳои фаровоне ба харҷ додаанд, мо дар таҳқиқи худ бештар ба осори онҳо, ки маҳсули як давраи муайяну мушаххаси тараққиёти забони тоҷикӣ (а. XV- XVI) ба ҳисоб мераванд, таъя намудем.

Хусусияти грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик аз масоили мубрам ва камомӯхташудаи илми забоншиносӣ буда, таҳқиқи он на танҳо ба омӯзиши ин ҷанбаи таърихии забон мусоидат мекунад, балки ба рушди минбаъдаи забоншиносии тоҷик ва ғановати забони адабӣ низ шароити мусоид фароҳам меорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Ҳамин нукта мусаллам аст, ки солҳои охир доир ба масоили гуногуни осори мансури форсию тоҷикии адабиёти классикӣ асару мақолаҳои зиёде таълиф шуда истодааст. Аксарияти таҳқиқоти забони осори мансур масоили лексикӣ ва услубиро фаро мегиранд. Вале ба андешаи мо, дар таҳқиқоти анҷомшуда масъалаҳои муҳимми ташаккули ибораҳои феълӣ, моҳияти грамматикӣ онҳо, ҳаҷми ибора, шакл ва маънои он, муносибати он нисбат ба ҷумла ва калима ба таври муназзам мавриди баррасии васеъ қарор нагирифтааст.

Вобаста ба ин, яке аз вазифаҳои таъхирнопазири таҳқиқи наҳви насри классикӣ аз он иборат аст, ки навъ ва гурӯҳҳои мухталифи ибораҳои забони тоҷикӣ ба таври амиқ ва ҳамаҷафа омӯхта шаванд. Ибораҳои феълӣ яке аз ҳамин гуна гурӯҳҳо мебошанд, ки дар забони тоҷикӣ ҳам аз рӯйи сохт ва ҳам аз рӯйи маъно навъи мураккабу гуногунранг ва муҳимми наҳви забони тоҷикӣ буда, ҳанӯз ба қадри кифоя таҳқиқ нашудаанд. Умуман, то ҳол дар ин

мавзӯъ асари чудогонаи шаклан яклухт дар забоншиносии тоҷик ва бахусус, дар соҳаи таърихи забони адабӣ бо истисноии нигоштаҳои А. Мирзоев дигар манбаҳои илмӣ ба назар намерасад.

Таҳлили хусусиятҳои грамматикӣ ва тобишҳои маъноии ибораҳои феълӣ дар забони осори мансур масъалаи актуалии таҳқиқоти осори илмӣ дар ин самт таълифгардида ба шумор меравад. Дар ҳамин замина, мо ба паҳлуи дигари мубрамии масъалаи мазкур ташаккулёбӣ ва таҳаввулоти ибораҳои феълӣ тавачҷух намуда, тавассути маводи сарчашмаҳои хаттии адабиёти классикӣ, қолабҳои мустаъмали ибораҳои феълӣ, муносибатҳои наҳвӣ, воситаҳои гуногуни алоқаи наҳвӣ ва тобишҳои маъноии ин гуна ибораҳоро дар муқоиса бо забони ҳозира мавриди баррасӣ қарор додем. Дар баробари ин, дараҷаи истеъмолёбии ҳар яке аз ин воситаҳои алоқа, муносибатҳои наҳвӣ ва тобишҳои маъноиро таҳлилу тавсиф намуда, ба ин васила хусусиятҳои услубии ин наҳви ибораҳо, ҳолати имрӯзаи истифодаи онҳо, суфта шудан ва ё истеъмол баромадани миқдори муайяни онҳо ва, умуман, қолабҳои мустаъмали ибораҳои феълӣ осори насрии асрҳои XV-XVI - ро аз دیدгоҳи илмӣ муайяну муқаррар намудем.

Масъалаи омӯзиш ва баррасии забони осори классикӣ яке аз мавзӯҳои оғоз, ки аз замонҳои қадим то имрӯз диққати аҳли илмро ба худ ҷалб кардааст. Тавре ки омӯзиши осори илмӣ дар ин самт таълифгардида собит месозад, ибтидои баррасии масъалаҳои мухталифи забон, аз ҷумла наҳви осори мансур ҳанӯз аз Аполлон Дискол (забоншиносии юнонӣ, асри II мелодӣ) оғоз гардидааст. Ӯ дар осораш, яъне грамматикаи антиқӣ дар муқаррар намудани қоидаҳои ташаккули ибора ва ҷумла далелу фактҳои забонӣ ва назару мушоҳидаҳои худро оид ба пайвасти мушаххаси калимаҳо, ки дар забон мавҷуд буданд, ба асос мегирифт. Инчунин ба ташаккули наҳви осори бадеӣ тавачҷух зоҳир намуда, доир ба наҳв ҳамчун роҳи пайвасти вожаҳо, яъне ҳамчун ибора, хусусиятҳои зоҳиршавии он, ба масъалаи вазифаи услубии ибора маълумотҳои аввалинро пешниҳод кардааст, ки онҳо минбаъд аз ҷониби олимони дигар такмил ёфта, дар ташаккул, таҳаввул ва густариши илми забон нақши муассир бозиданд. Дар ҳамин росто, мо зимни таҳқиқи баъзе вижаҳои забони осори мансур ба андешаҳои ин мутафаккири бузург таъя намудем.

Дар Руссия рушд ва инкишофи илми наҳв роҳи хоссаи худро дошт. Аввалин бор дар грамматикаҳои қадимтарини забони русӣ доир ба сарф ҳамчун таълимоти ҳиссаҳои нутқ, алоқаи калимаҳо дар ҷумла, яъне ҳамчун таълимоти махсуси ибора мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Дар баррасии масъалаи омӯхтани соҳти грамматикаи забони русӣ, дар таърихи илми забоншиносии рус «Российская грамматика»-и М. В. Ломоносов [211] ва «Русская грамматика»-и А. Х. Востоков [160] нақши муҳим доранд. Дар таълимоти М. В. Ломоносов наҳв ҳамчун таълимоти пайвасти ҳиссаҳои нутқ муқаррар шуда буд. Ҳарчанд дар баррасии масъалаҳои наҳв мафҳуми ибораро истифода набурда бошад ҳам, аммо принсипи асосии ташаккул ёфтани пайвасти калимаҳоро муайян намудааст. А. Х. Востоков ба масъалаи мазкур тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намуда, ибораро ҳамчун мавзӯи асосии наҳв арзёбӣ мекунад, ки роҷеъ ба ин масъала андешаи худро ин тавр баён кардааст: «Ибора яке аз мавзӯҳои асосии наҳв буда, воҳидест, ки тибқи нормаҳои забонӣ калимаҳо бояд дар нутқ муттаҳид шаванд» [160; 219].

Минбаъд аз асарҳои академик Ф. Ф. Фортунатов [283], А. М. Пешковский [242], М. Н. Петерсон [240], А. А. Шахматов [291] сар қарда, аз охири асри XIX дар забоншиносии рус масъалаҳои муносибати дутарафаи ибора ва ҷумла дар маркази диққати олимони қарор мегирад, ки баъдан дар такмил додан ва баррасии масъалаҳои мазкур муҳаққиқони забони муосири рус ба мисли А. Н. Гвоздев [166], Е. С. Скобликова [271], В. П. Сухотин [269] ва Н. С. Валгина [148] саҳми назаррас мегузоранд.

Бояд қайд кард, ки ҳалли масъалаҳои мубрами ибора аз бозёфтҳои илми шӯравӣ буда, ба номи академик В. В. Виноградов зич алоқаманд аст, чунки ӯ афкори грамматикӣи олимони замони гузаштаву муосирро омӯхта, таҳлил қарда, ақидаи наҳвӣи хос ва бунёдии хешро роҷеъ ба масъалаҳои ибора дар заминаи маводи забони русӣ ба вучуд овардааст. Ӯ оид ба масъалаи моҳияту ҳудуди ибора ва ҷумла изҳори ақида қарда, бори аввал таъкид қарда буд, ки ибора ва ҷумла мавзӯи марказии наҳв ба шумор рафта, ҷумла воситаи ташаккул, ифода ва аҳбори фикр буда, ибора ҳамчун воҳиди номинативӣ танҳо ба воситаи ҷумла ба системаи коммуникативӣи забон дохил мешавад. Ҷойи дигар таъкид месозад,

ки «Барои омӯхтан ва ба гурӯҳҳо чудо кардани вижагиҳои грамматикӣ таҳқиқи воҳидҳо ва категорияҳои асосии забонро, ки алоқа ва вазифаҳои унсурҳоро дар низоми забон муайян мекунад, бояд ба назар гирифт. Чунин мафҳумҳои калидӣ ибора ва ҷумла мебошанд. Ҷойи махсусро ибора, ки нисбат ба ҷумла мустақили ва муайянии камтар дорад, ишғол мекунад» [149; 7].

Минбаъд мақоми ибора дар низоми наҳв, дараҷаи омӯзиши он, сохтори маъноии ибора ва дигар масъалаҳои марбути он дар таълимоти пайравон ва шогирдони В. В. Виноградов- Н. Н. Пропокович ва Н. Ю. Шведова ба таври илмӣ асоснок карда мешаванд.

Дар солҳои охир таҳқиқи забони адабии тоҷикӣ тавачҷуҳои олимон ва муҳаққиқони тоҷикро бештар ба худ ҷалб кард. Ҳамин аст, ки баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ин ё он сарчашмаи хатгӣ, ё ягон давраи алоҳидаи ташаккули забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқи муҳаққиқони тоҷик низ қарор гирифта, як қатор рисолаҳои монографияҳои илмӣ таълиф шуданд: Д. Т. Тоҷиев [277], В. С. Расторгуева [248], Н. Маъсумӣ [59], Р. Л. Неменова [228] М. Исматуллоев [35; 36], Н. Д. Ғарибова [162] ва дигарон.

Таърихи ибораҳои озод, баҳусус ибораҳои феълиро, наомӯхта бисёр масъалаҳои шаклгирии воситаҳои алоқаи онҳоро шарҳ додан номумкин аст. Аз ин ҷиҳат, бештари забоншиносон эътироф менамоянд, ки барои муқаррар намудани меъёри мукаммали забони адабии муосири тоҷик ба таърихи пурғановати забони тоҷикӣ бояд мурочиат кард.

Бино бар маводи илмии дастрас омӯзиши мавзӯи ибора, алоқаҳои изофӣ, пешояндӣ, пасояндӣ ва ҳамроҳии калимаҳо дар ҷумла ва масъалаҳои марбути он, ки барои назарияи ҳозираи ибора нақши муҳим доранд, дар забоншиносии муосири тоҷик, асосан, аз солҳои 60-уми асри ХХ оғоз мегардад. Дар пажӯҳишҳои Б. Ниёзмухаммадов [72], Н. Маъсумӣ [59], Ш. Н. Ниёзӣ [70], Р. Ғаффоров [164], Ш. Рустамов [77], С. В. Хушенова [287], Б. Камолитдинов [197] ва дигарон масъалаҳои назариявии ибора, баҳусус қонуниятҳои ташкил ва хели ибораҳо, алоқаи ибора бо дигар воҳидҳои наҳвӣ, воситаҳои алоқаи грамматикӣ ва амсоли инҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дуруст аст, ки вақтҳои охир ба масъалаи ибора, махсусан, ибораҳои феълӣ дар забоншиносии тоҷик аҳамияти бештаре дода шудааст. Оид ба ин масъала маълумоти наву фикрҳои ҷолиб дар асару мақолаҳои Д. Т. Тоҷиев [276], М. Н. Қосимова [48; 49], А. Халилов [93], А. Мирзоев [61; 62; 63; 64; 65], С. Абдурахимов [2; 3], М. Акрамов [122], Ҳ. Солиев [266] ва дигарон ба назар мерасад. Махсусан, асари А. Мирзоев «Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [63] дар илми иборашиносии тоҷик марҳилаи навро оғоз намуд. Асари мазкур аз аввалин таҳқиқотест, ки дар он ибораҳои феълӣ аз рӯи сохт ва маъно тасниф ва баъзе масъалаҳои назарияи ибора баён карда шудаанд. Қисми асосии асар ҳамачониба омӯхтани хелҳои ибораҳои феълӣро, ки муносибати замонӣ доранд, дар бар мегирад.

Асари дигари А. Мирзоев бо номи «Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ» [65] низ ҷолиб буда, муаллиф дар он оид ба дараҷаи омӯзиши ибора дар забоншиносии умумӣ, хусусият ва мавқеи ибора дар забони тоҷикӣ, ибора дар асарҳои услубшиносӣ, лаҳҷашиносӣ, робитаи он бо маданияти сухан ва дигар паҳлуҳои назарияи ибора маълумоти амиқу батафсиле медиҳад.

Бояд гуфт, ки ҳар дуи ин асари иборашинос А. Мирзоев дар қоркарду танзими на фақат масъалаҳои иборави забони тоҷикӣ, ҳамчунин дар таҳқиқи масъалаҳои назарияи ибораҳои забонҳои дигар низ арзиши баланд доранд.

Мавзӯи ибора, аз ҷумла иборави феълӣ, ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис дар китобҳои дарсии мактабҳои олии аз ҷониби забоншиносии маъруф Р. Ғаффоров [28] таҳқиқ шудааст, ки дар он оид ба хелҳои алоқаи наҳвӣ ва тарзи ифодаи онҳо дар ибора бахши алоҳида ҷудо карда шудааст.

Оид ба ибораҳои феълӣ ва хелҳои алоқаи наҳвӣ маълумотҳои гуногуну ҷолибро вобаста ба шарҳи вазифаҳои наҳвии калимаҳои ёвар ва тасвири аъзоҳои ҷумла дар китобҳои дарсӣ «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17], асарҳои шевашиносон В. С. Расторгуева [248], Ғ. Ҷӯраев [180] ва дигарон дучор омадан мумкин аст.

Ба масъалаи ибораҳо, махсусан, ибораҳои феълӣ Р. Ғаффоров ҳангоми таҳқиқи наҳви ҷумлаҳои содаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ таваққуф намуда, андешаҳои ҷолиб баён кардааст [24].

Профессор М. Н. Қосимова дар «Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI» роҷеъ ба ибораҳои масдарӣ ва муносибатҳои нахвӣ дар онҳо маълумот додааст [50]. Бояд гуфт, ки ин ягона асарест, ки дар хусуси ибораҳои масдарӣ дар насри классикӣ (асри XI) маълумоти нисбатан пурратар медиҳад.

Минбаъд дар дигар асарҳои забоншиносон ҳам, ки дар онҳо масъалаҳои нахв матраҳ мегарданд, оид ба ибора чун воҳиди алоҳидаи забонӣ маълумот дода мешавад. Дар ин бора корҳои илмӣ М. Б. Нағзибекова [225], Х. М. Камолов [42], М. Ғозиева [161], А. О. Ғаффоров [163], С. О. Хоҷаева [285], С. Х. Курбонov [208], М. Темурова [278], С. М. Расулов [253] - ро номбар кардан мумкин аст. Аммо ин пажӯҳишҳо, ба истиснои рисолаи А. О. Ғаффоров [163], ки масъалаи омӯзиши иборои феълиро дар насри классикӣ ба миён гузоштааст, ба хелҳои гуногуни ибораҳо бахшида шуда, дар заминаи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик баррасӣ шудаанд.

Сарфи назар аз ин дастовардҳо, масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи ибораҳои феъли дар забоншиносии тоҷик ҳанӯз ба талабот мувофиқ нест. Умуман, то ҳол асари ҷудогонаи мукамал дар забоншиносии тоҷик, махсусан, дар соҳаи таърихи забони адабӣ ба вучуд наомадааст. Бисёр паҳлуҳои ин мавзӯё бе таҳқиқи ҷиддӣ ба таври гуногун тасвир шудаанд.

Аз ин рӯ, омӯзиш ва таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни иборои феъли, бахусус, дар бунёди маводи осори адабиёти классикӣ аҳамияти бузург дорад. Чунон ки ба мушоҳида мерасад, баррасии ташаккули тақомули хусусиятҳои грамматикӣ ва тавсифи тобишҳои маъноии ибораҳои феъли дар заминаи маводи давраҳои алоҳидаи осори адабиёти классикӣ таҳқиқи ҳаматарафаро интизор аст.

Ҳадафи асосӣ ва вазифаҳои таҳқиқ. Ҳадафи таҳқиқ пажӯҳиш ва мушаххас кардани хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феъли забони адабии тоҷикӣ, ҳамчунин дақиқ намудани вижагиҳои таҳаввули сохтор ва корбурди ибораҳои феъли дар осори хаттии асрҳои XV-XVI мебошад. Дар баробари ин, таҳқиқи таҳаввули ибораҳои феъли дар заминаи маводи сарчашмаҳои хаттии ин давра, марҳилаҳои такмил ёфтаи таркиб бастан ва рушди воситаҳои алоқаи байни ҷузъҳои асосӣ ва тобеи ибораҳои феъли, махсусан, пешояндҳои аслий, пешояндҳои номӣ, пешояндҳои номии

таркибӣ, пешояндҳои номии изофӣ, пешоянду пасоянд, инчунин, хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ин воситаҳоро дар давраи мавриди пажӯҳиш яке аз ҳадафҳои муҳим қарор додем. Ҳадафи гузошташуда аз таҳқиқ иҷрои вазифаҳои зайлро тақозо менамояд:

-таҳқиқи масъалаҳои назариявии марбут ба хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар заминаи маводи насри асрҳои XV-XVI;

-чамъоварӣ ва таснифи ибораҳои феълӣ аз ҷиҳати маъно, вижагиҳои грамматикӣ ва дараҷаи истифода;

-муайян намудани мавқеъ ва ҷойгоҳи ибораҳои феълӣ дар осори насрии асрҳои XV-XVI;

-муайян намудани қолабҳои мустаъмали ибораҳои феълӣ;

-ошкор сохтани воситаҳои алоқаи байни ҷузъҳои ибораи феълӣ ва вобаста ба он муайян намудани хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ҷузъҳои ибора:

-нишон додани муносибатҳои наҳвӣ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ;

-муайян кардани умумият ва тафовутҳои ибораҳои феълии забони осори насри асрҳои XV-XVI бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ;

-бо усули басомад муайян кардани дараҷаи истеъмоли пешояндҳо, пасояндҳо ва дигар воситаҳои алоқа чун воситаҳои грамматикӣ;

-нишон додани хусусияти услубӣ, умумият ва қаробатҳои ибораҳои феълии осори насрии асрҳои XV-XVI бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ;

-муайян кардани таҳаввулоти таърихии ибораҳои феълӣ тавассути воситаҳои гуногуни алоқаи наҳвӣ;

-муайян кардани дараҷаи истеъмоли пешоянду пасояндҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ ба сифати воситаи алоқа;

-ошкор сохтани ибораҳои феълие, ки тавассути ду воситаи алоқаи грамматикӣ ташаккул меёбанд;

-муайян намудани вижагиҳои маъноии феълҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ ва дар рафти таҳлили гурӯҳҳои маъноии феълҳо ба назари эътибор гирифтани маънои асли ва маҷозии феълҳо.

Объекти таҳқиқ. Азбаски хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ мавзӯи таҳқиқ унвон гирифтааст, ба сифати

объекти таҳқиқ маводи сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI интихоб шудааст. Маҳз, ибораҳои феълӣ дар осори мансури ин давра метавонанд ба сифати мавод ҳамчун объекти таҳқиқ баррасӣ шаванд.

Мавзӯи таҳқиқ. Мавзӯи пажӯҳиш, асосан, хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар мисоли насри асрҳои XV-XVI маҳсуб меёбад, ки дар робита бо дигар воҳидҳои забонӣ ва сарчашмаҳои насри адабони давраи мавриди назар баррасӣ гардидаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Кори таҳқиқии мо дар заминаи таҳлили пурра ва амиқи сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI - «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, «Аҷоиб-ул-мақдур фи ахбори Темур»-и Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ, “Футувватномаи султони”, “Ахлоқи Муҳсинӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Латоиф-ут-тавоиф»-и Фаҳриддин Али Сафӣ ва “Чаҳор гулзор”-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ анҷом ёфтааст.

Ҳангоми таҳлили маводи сарчашмаҳои давраи мавриди назар, инчунин ба сарчашмаҳои хаттии давраҳои гуногун, аз ҷумла “Таърихи Байҳақӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ (а. XI), “Тулистон”-и Саъдӣ (а. XIII), “Нузҳат-ул-арвоҳ”-и Мир Ҳусайни Ҳиравӣ (а. XIV) низ ҷиҳати муқоиса тавачҷуҳ шудааст.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқи мазкурро асарҳои илмию назариявии олимони забоншинос, ки роҷеъ ба назарияи ибора, хусусиятҳои грамматикиву тобишҳои маъноии ибораҳои феълӣ ва хусусиятҳои забони осори мансур таҳқиқоти боарзише ба анҷом расонидаанд, ташкил медиҳад. Бинобар ин, мо зимни баррасии масоили назариявии қор, таҳқиқи масъалаҳои умумӣ ва муҳимми мавзӯи диссертатсия асарҳои муҳаққиқони рус ва мамолики хориҷӣ И. Рис, Ф. де Соссюр, Н. И. Греч, В. Н. Ярсева, Л. И. Илия, Е. А. Крашенинникова, М. В. Ломоносов, Ф. И. Буслаев, А. В. Добиаш, А. Х. Востоков, Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковский, М. Н. Петерсон, А. А. Шахматов, Л. В. Шерба, А. А. Потенба, И. И. Мешанинов, Р. Якобсон ва ҳангоми баррасии масъалаҳои назарияи ибора осори илмии бевоситаи муҳаққиқони ҳамин соҳа В. В. Виноградов, З. Клеменевич, Е. С. Скобликова, В.

П. Сухотин, Н. С. Валгина, А. М. Пешковский, Н. Н. Прокопович, И. К. Овчинникова, Ю. А. Рубинчик, К. Г. Залеман, Н. Ю. Шведова, О. В. Александрова, Р. Барт, М. М. Бахтин, Г. А. Золотова, В. В. Иванов, Е. С. Кубрякова, Ю. М. Лотман, А. Ю. Купалова, П. А. Лекант, В. А. Добромислов, В. В. Бабайсева, Г. А. Фомичёва, Г. О. Винокур, С. В. Воронин, А. Н. Гвоздев, Т. П. Ломтев, Ю. М. Сеидов, А. Абдуллоев, К. Сариев ва дигаронро ҳамчун асоси назариявию методологӣ қарор додем.

Бисёр ҷанбаҳои назариявии ибора, бахусус, масъалаи алоқаи ибора бо ҷумла, ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои ҷумла, воситаҳои алоқаи грамматикӣ, омӯзиши хусусиятҳои забони осори адибони давраи муайян аз ҷониби забоншиносон ва муҳаққиқони тоҷик Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ, В. С. Расторгуева, Р. Ғаффоров, Р. Ҷӯраев, М. Исматуллоев, Ғ. Ҷӯраев, Ф. Зикриёев, М. Норматов, Б. Камолитдинов, С. Атобуллоев, К. Қаландаров, Д. Хочаев, М. Давлатова, Г. Камолова, М. Эгамбердиев, Х. Ҳусейнов, С. Аслидинов, А. Халилов, А. Каримов, А. Ҳасанзода, Ҳ. Мачидов, Н. Офаридоев, Ш. Исмоилов, З. Мухторов, С. Раҳматуллозода, Р. Самадова, М. Ҷабборова, С. Назарзода, М. Султонов, М. Қ. Саломӣ, О. Қосимов, Д. Ҳомидов, Ж. Гулназарова ва дигарон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст, ки мо дар равиши таҳқиқ ба асосҳои назариявию методологии таҳқиқоти мазкур таъя қардем.

Бояд зикр қард, ки ҷун таҳқиқи мо фарогири мавзӯи ибораҳо аст, зарурати илмӣ пеш омад, ки ба якҷанд асари ба ин соҳа бахшидашуда мувоҷеҳ гардем ва дар ин росто аз андешаҳои муҳаққиқони тоҷик ҷун Ш. Н. Ниёзӣ, Д. Т. Тоҷиев, Ш. Рустамов, С. В. Ҳушенева, М. Н. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, А. Мирзоев, А. Халилов, Б. Камолитдинов, С. Абдурахимов, М. Акрамов, А. Алиев, Ҳ. Солиев ва муҳаққиқони солҳои охир С. Хочаев, С. Қурбонов, Х. Камолов, М. Темурова, С. Расулов ва дигарон баҳравар гардида, андешаҳои онҳоро низ роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни ибора, бахусус, ибораҳои феълӣ ба инобат гирум.

Усулҳои таҳқиқ. Дар диссертатсия аз методҳои маъмулу санҷидашудаи таҳқиқи забоншиносӣ, ҷун усулҳои муқоисавӣ, усули мушоҳидаи муқоиса, синхронии диахронӣ, шарҳу тафсир, усули муқоисавӣ-таҳлилий, семантикии услубӣ ва инҷунин усулҳои

тахлилу таҷзияи умумии маводи таҳлилёбанда, таҳлили матнӣ ва шаклҳои ҳисоби басомади амсол ба таври васеъ истифода гардидааст.

Навғониҳои илмӣ таҳқиқ. Дар рисола саъй карда шудааст, ки бори нахуст вижагиҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар осори хаттӣ асрҳои XV-XVI мавриди пажӯҳиш ва баррасӣ қарор бигирад. Ҳамчунин, дар пояи илми маъношиносӣ бори нахуст ба таври силсилави омӯхтани тобишҳои маъноии феълҳо дар таркиби ибораҳои феълии забони адабӣ дар асрҳои XV-XVI ба миён гузошта мешавад. Дар диссертатсия зимни маводи сарчашмаҳои хаттӣ давраи мавриди назар таърихи ташаккули ибораҳои феълӣ, рушду нумӯъ ёфтани воситаҳои алоқаи байни ҳиссаҳои таркиби ибораҳои феълӣ, бо ду воситаи грамматикӣ пайваст шудани чузҳои ибора, муносибатҳои нахвӣ, таркибҳои пешояндӣ, қолабҳои мустаъмали ин гуна ибораҳо ва муқоисаи онҳо бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, хусусиятҳои услубии ибораҳои мазкур бо ибораҳои феълии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, хусусиятҳои услубии ибораҳои феълӣ ва ҳолати имрӯзаи истифодаи онҳо, басомади пешоянду пасояндҳо чун воситаи алоқа ва дигар масоили марбут ба ибораҳои нахвӣ бори нахуст ба таҳқиқ фаро гирифта шудааст.

Дар баробари ин, дар диссертатсия алоқаи иборати синтаксисиву иборати фразеологӣ, дараҷаи истеъмоли онҳо дар насри классикӣ асрҳои XV-XVI мавриди баррасии васеъ қарор гирифта, оид ба муродифоти грамматикӣ ибораҳои феълӣ, хусусиятҳои ҳаммаъноии пешояндҳо ва пасояндҳо, нақши воситаҳои грамматикӣ ва шаклҳои феълӣ дар ташаккули муродифоти ибораҳои феълӣ бори нахуст аз дидгоҳи илмӣ мавриди таҳлил қарор мегирад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот. Таҳқиқи нахви осори гаронбаҳои давраи классикӣ дар замони ҳозира аз масоили басо мубрами забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад. Бахусус, забони осори насри бадеии классикӣ, ки дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши бузург гузоштааст, баҳри ифшою рӯшанӣ андохтан ба хусусиятҳои зиёди равобити калимаҳо ва алоқаи муносибатҳои нахвӣ онҳо аҳамияти маҳсус дорад.

Таҳқиқи хусусияти грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ ва алоқаи байни чузъҳои он дар насри асрҳои XV-XVI баҳри кушодани вижагиҳои хоси забони ғании классикӣ, муайян намудани ғановати он ва муайян кардани мақоми сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди пажӯҳиш дар устувордошт, тақомул ва рушди забони адабии тоҷикӣ ёрӣ мерасонад.

Аҳамияти амалии диссертатсия. Натиҷаи таҳқиқ дар амал барои таълими фанҳои таҳассусии лингвистӣ чун луғатшиносӣ, нахвшиносӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ, таҳлили матни бадеӣ, таълифи китобҳои дарсию воситаҳои таълимӣ, таълифи фарҳангҳои тафсирию фарҳанги осори адибони давраи мазкур мусоидат менамояд. Ҳамчунин, бахшҳои алоҳидаи диссертатсия ба ҳайси фанҳои таҳассусии соҳаи забоншиносӣ, нахвшиносӣ, матншиносӣ ва ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ метавонанд мавриди таълиму тадрис қарор бигиранд.

Нуктаҳои меҳварие, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд:

1. Дар забони сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI доираи маъноии феъл нисбат ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқ фарохтар, дараҷаи қорбурд ва муассирии он бештар аст, зеро он ба сухан бештар ғаълоӣ ва муассирӣ бахшида, оид ба ҳодисаву воқеаҳо таассуроти пурра пайдо мекунонад.

2. Таҳлили масъалаҳои назариявии ибора собит намуд, ки алоқаи байни унсурҳои забон то чӣ андоза мураккабанд, соҳаҳои мухталифи забоншиносӣ ба доираи яқдигар даромада, масоили гуногуни забон дар сатҳҳои мухталиф печидаанд.

3. Таҳқиқи воситаҳои муносибати байни чузъҳои ибораҳои феълӣ (калимаи асосӣ ва тобъ), махсусан, пешоянду пасояндҳо, ки ба сифати воситаи алоқа хидмат кардаанд, шаклҳои ифодаи ибораҳои феълӣ, дараҷаи истеъмолёбии ҳар як пешоянду пасоянд дар таркиби иборати феълӣ, тафовути онҳо, қолабҳои синтаксисӣ ва хусусиёти услубии онҳо ва инчунин ҳолати суфташавӣ ва ё аз истеъмол баромадани ин навъи ибораҳо дар заминаи осори хаттии давраи таҳқиқ аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муосир аст.

4. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ ва ифодаи муносибатҳои гуногуни нахвӣ дар насри давраи таҳқиқшаванда пешояндҳои асли ва номӣ фаровон истифода шудаанд. Ҳангоми таҳлили мавод муайян карда шуд, ки бо пешоянди муайян ба сифати чузъи асосӣ

кадом гурӯҳи луғавии феълҳо ва ба сифати ҷузъи тобеъ кадом гурӯҳи луғавии исму дигар вожаҳо ҳамроҳ омада метавонанд ва ифодагари кадом муносибатҳои наҳвиянд, чунончи: *ба ҳокими Басра додан [329;53], дар меҳмонхона даровардан [336;1131], аз тарс беҳӯш гардидан [338;29], бар бом баровардан [336; 847], аз пешии имом гузаштан [338;36], ба дари хона расидан [336;65], аз пайи сайде тохтан [336;752] ва амсоли инҳо.*

5. Дар алоқаи пасояндии ибораҳои феълии осори хаттии ин давра, асосан, пасоянди «**ро**» ҳамчун воситаи муҳим дида мешавад. Миқдоран кам будани пасояндҳо аз он сабаб аст, ки дар асрҳои таҳқиқшавандаи забони адабии тоҷик системаи пасояндҳо нисбат ба пешояндҳо сустрар инкишоф ёфтааст. Таҳлили мавод нишон дод, ки пасоянди “**ро**” дар насри ин давра дар доираи ибораҳои феълӣ вазиҳои гуногуни наҳвиरो ба уҳда дошта, асосан, муносибати пуркунандагӣ, баҳусус, пуркунандаи бевоситаро дар ибора ифода намудааст.

6. Хусусияти дигари ибораҳои феълии осори хаттии давраи мавриди назар боз дар он аст, ки пешояндҳои асли дар таркиби ибораҳои феълӣ муродифи ҳамдигар буда, чунин тарзи ифода ба забони адабии ҳозираи тоҷик бетаъсир нест ва муродифшавӣ дар байни пешояндҳои содаи «**аз**», «**ба**», «**бо**», «**дар**», «**бар**», «**барои**» ва пасоянди «**ро**» сураат гирифтааст.

7. Дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар дар ҷараёни алоқа ва муносибатҳои наҳвии ҷузъҳои ибораҳои феълӣ пешояндҳои номӣ мақоми хос доранд. Теъдоди пешояндҳои асли, ки аз давраи миёна мерос мондаанд, хеле каманд ва қатъи назар аз он ки онҳо дорои маънои асли ва маҷозӣ мебошанд, дар ҳеч сураат талаби рӯзафзуни одамон ва пайдоиши муносибатҳои нави наҳвиरो қонеъ карда наметавонистанд, ки ин ҳама омили муҳими маъно ва сохтору вазиҳои нав ба нав қасб кардани ибораҳо гардидааст.

8. Дар илми забоншиносӣ собит шудааст, ки алоқаи ҳамроҳӣ чунин наҳви алоқаи наҳвиест, ки дар он тобеъшавии як калима бо калимаи дигар на ба воситаи бандаки изофӣ ва пешоянду пасоянд, балки бо тартиб, ба вазиҳои грамматикӣ ва ба маънои худ ифода меёбад. Дар ташаккули ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ, пеш аз ҳама, маънои луғавӣ дар тартиби ҷойгирии ҷузъҳои ибора аҳамияти бузург дорад ва ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ сураат гирифтани зарфҳо

чун чузъи тобеи ибораҳои феълӣ фаровон аст. Ба сифати чузъи тобеъ бо феъл омадани исмҳо ва дигар ҳиссаҳои нутқ маҳдудтар аст ва исмҳои гуногун бештар ба феълҳои гузаранда тобеъ шуда, ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳиро ташкил медиҳанд ва муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода менамоянд.

9. Хусусияти муҳими ибораҳои феълии насри ин давра дар он аст, ки алоқаи вожаҳо бо ду воситаи грамматикӣ: алоқаи вобастагӣ (пешояндӣ, пасояндӣ) ва алоқаи ҳамроҳӣ сурат мегирад ва дар забони муосири тоҷик низ он вижагиҳо бо хусусиятҳои ба худ хос идома меёбад.

10. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ, махсусан, қолабҳои пешоянд+феъл+исм; пешоянд+феъл+феъл, пешоянд+феъл+ҷонишин нисбат ба дигар қолабҳои феълӣ сермаҳсултару серстифодаанд.

Коркард ва татбиқи натиҷаҳои таҳқиқ. Бахшҳои асосии кори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С.Айнӣ якҷанд маротиба мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Идеяҳо, масоил, ҳулосаҳои кор аз ҷониби муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами лаҳҷашиносӣ ва номшиносии тоҷик» дастовард ва дурнамо»(2016), «Нақши забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими Ваҳдати миллӣ» (2017), «Масъалаҳои мубрами забони адабии муосири тоҷик» (2017), «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ (2019) ва конференсияҳои илмии солонаи устодону кормандони ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (2010-2020) мавриди муҳокимаю баррасӣ қарор гирифтааст.

Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот дар ду рисола бо номҳои «Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои аслий» (дар асоси маводи «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ (2013) ва «Хусусиятҳои грамматикии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик» (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV- XV1 (2020) ба таъб расидаанд. Масъалаҳои асосии ин таҳқиқ дар 27 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои илмии бонуфуз, аз ҷумла 21 мақола дар маҷаллаҳои таъйиднамудаи ҚОА Федератсияи Россия ва ҚОА–и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Диссертатсия дар чаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ аз 27.09.2019, сурагчаласаи №1 ва сексияи забоншиносии назди Шӯрои диссертатсионии 6D. КОА-028 – Забони тоҷикӣ дар назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (сурагчаласаи №7 аз 18.04.2020) муҳокима шуда, ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, чаҳор боб, 16 фасл, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

Мундариҷаи асосии таҳқиқот

Дар муқаддима аҳамияти таҳқиқи мавзӯ, дараҷаи омӯхта шудани он баён гардида, мақсад ва вазифаҳои асосии кори диссертатсионӣ мушаххас шудаанд. Дар баробари ин сарчашмаҳо, методологияи таҳқиқ, арзишҳои назариву амалӣ, навоариҳои илмӣ ва нуктаҳои асосии барои дифоъ манзуршаванда шарҳу тафсир ёфта, асноди асосии дар қор баррасишаванда номбар шудаанд.

Боби якум «**Таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ ва роҳҳои инкишофи ибораҳои феълии забони тоҷикӣ**» ном дошта, фарогири чор фасл буда, дар он масоили назариявии ибора дар забоншиносии умумӣ ва забони тоҷикӣ баррасӣ гаштааст. Инчунин, дар ин боб доир ба масъалаи таҳаввули ибораҳои феълии забони тоҷикӣ дар асрҳои XV-XVI таваҷҷуҳ шуда, хусусиятҳои услубӣ ва қолабҳои мустаъмали ин гуна ибораҳо, тафовуту умумияти онҳо аз забони давраи ҳозира ва дигар масъалаҳои марбути он ҳамачониба таҳлил гардидааст.

Фасли аввал «**Таҳқиқи ибора дар забоншиносии Ғарб**» унвон гирифта, дар он рочеъ ба саҳми забоншиносони хориҷӣ дар омӯзиши масъалаҳои ибораҳои нахвӣ бахшида шудааст. Таърихан, давра ба давра ташаккулёбӣ ва инкишофи масъалаи таҳқиқи ибора ханӯз хеле барвақт диққати олимони Ғарбро ба худ ҷалб карда буд. Таҳқиқи ҳаматарафа доир ба сохтор ва мавзӯи нахв дар Ғарб ба номи олимони ғарбӣ И. Рис [301], И. Люнгеруд [300], Фердинанд де Соссюр [267], В. Н. Ярсева [295], З. Клеменсевич [296], Л. И. Илия [192], Е. А. Крашенинникова [206] ва дигарон зич алоқамандӣ дорад. Дар асару таҳқиқоти ба ин соҳа бахшидашудаи онҳо зарурат ва аҳамияти омӯзиши ибора дар системаи (низомии) нахв мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба ақидаи олими даниягӣ И.Люнгеруд “фақат дар доираи ибора қолаб ва сохти забони ҳозираро муқаррар намудан мумкин аст”[300; 35].

Дар забоншиносии Ғарб бори нахуст масъалаҳои назариявии ибора, ҳелҳои луғавию грамматикӣ ибораҳо, муносибатҳои синтаксисии ибораҳо, низомии сохтори ибора, ибораҳои озод, ибораҳои устувор ва ғайра ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд, ки таҳлили муфассали онҳо, бо назардошти ақидаҳои ин гурӯҳи забоншиносон, дар фасли аввали диссертатсия ба таври амиқ ва ҳамачониба нишон дода шудааст.

Фасли дуҷум “**Таҳқиқи ибора дар забоншиносии рус**” ном дорад, ки дар он баррасии масъалаҳои назариявии омӯзиши ибора дар забоншиносии рус баррасӣ шудааст. Масъалаи ибора ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис ва масоили назариявии он дар забоншиносии рус бештар дар асарҳои В. В. Виноградов [156; 158], Н. Н. Прокопович [246] ва Н. Ю. Шведова [292] қоркард шудааст. Хизмати ин муҳаққиқони рус дар масъалаи ба тарзи нав инкишоф додани назарияи ибора назаррас аст.

Баъдтар масъалаҳои синтаксиси ибора дар тадқиқоти забоншиносон А. В. Добиаш [171], Ф. Ф. Фортунатов [283], А. М. Пешковский [242], А. А. Шахматов [291], В. С. Смола [275], В. П. Сухотин [269], П. А. Лекант [209], А. Н. Гвоздев [166], Е. С. Скобликова [271], Н. С. Валгина [148], Н. Н. Пропокович [246], В. А. Добромислов [172] ва К. Г. Залеман [185] мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Масъалаҳои наҳви забони адабии муосири форсӣ, ки аз рӯйи сохти грамматикаш ба забони тоҷикӣ қаробат дорад, дар як қатор асару мақолаҳои шарқшиносони рус Л. С. Пейсиков [238], И. К. Овчинникова [231] ва Ю. А. Рубинчик [257] зикр меёбанд, ки оид ба ин масъала маълумоти бештар дар диссертатсия пешниҳод шудааст.

Солҳои охир ба масъалаи таҳқиқи ибораҳои феълӣ бештар тавачҷуҳ зоҳир карда мешавад. Зимнан бояд таъкид кард, ки дар даҳсолаи аввали солҳои 2000-ум аз ҷониби як қатор муҳаққиқони доғистонӣ Н. Абдуллоев [115], З. М. Байрамова [131] ва З. Г. Гебекова [165] дар атрофи ибораҳои феълии забонҳои кумикӣ, аварӣ ва табасаронӣ диссертатсияҳои номзадӣ ба дифоъ расидаанд.

Соли 2017 рисолаи Ғ. Ҷӯраев “Очерки забони дарию Афғонистон” [109] нашр мегардад, ки дар он ба масъалаи ибораҳои феълӣ тавачҷуҳи махсус дода шудааст. Муҳаққиқ дар фасли ибораҳои феълӣ қайд мекунад: “Ибораҳои феълӣ навъи аз ҳама серистеъмолтарини ибораҳои забони дарӣ ба шумор рафта, аз ҷиҳати тобишҳои маъноӣ муносибатҳои грамматикӣ ниҳоят гуногунранг мебошанд. Сабаби ин, аз як тараф, ба табиати мураккаби феълҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба имкониятҳои беҳудуди тавассути пешоянду пасояндҳо пайваст шудани калимаҳо алоқаманд аст” [109; 196].

Ҳамин тавр, баррасии адабиёти забоншиносии рус собит месозад, ки ҳарчанд дар ҳалли масъалаҳои муҳимми назарияи ибора дар байни забоншиносон фикру ақидаи ягона ба назар нарасад ҳам, таълимоти онҳо чун асоси бунёди роҷеъ ба масоили мубрами ибора ҳамчун сарчашмаҳои бозғитимод хидмат хоҳанд кард.

Фасли сеюми боби якум ба «**Таҳқиқи ибора дар забоншиносии тоҷик**» бахшида шудааст. Баррасии ибора дар забоншиносии муосири тоҷик, асосан, аз нимаи дувуми садаи бист оғоз мегардад. Дар ин давра олимону забоншиносон ба масъалаи ибораҳои нахвӣ ҳам аз лиҳози хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохтор, ҳел ва тобишҳои маъно аҳамияти ҷиддӣ дода, вобаста ба масъалаҳои дар боло матраҳшуда як қатор корҳоро ба анҷом мерасонанд.

Ин масъала дар забоншиносии муосири тоҷик, асосан, аз ибтидои солҳои 60-уми асри гузашта мавриди баррасӣ ва тадқиқи амиқ қарор мегирад. Аввалин мақола оид ба масъалаи омӯхтани ибора дар забони тоҷикӣ аз ҷониби забоншинос Ш. Н. Ниёзӣ зери унвони «Аҳамияти ибора дар таҳқиқ ва таълими забони тоҷикӣ» [70] ба ҷоп мерасад, ки бори нахуст омӯхтани ибора дар забони тоҷикӣ чун масъалаи илмӣ ба миён гузошта мешавад.

Дар замони на чандон тӯлонӣ ба олимони иборашинос А. Мирзоев, С. Абдурахимов ва М. Акрамов муяссар гардид, ки дар атрофи мавзӯҳои ибораҳои феълӣ, исмӣ ва сифатӣ диссертатсияҳои номзадӣ дифоъ намоянд [219; 118; 122].

Асари дигаре, ки дар ин давра дар хусуси масъалаҳои нахв баҳс мекунад, «Ибораҳои изофӣ дар забони тоҷикӣ» ном дошта, ба қалами А. Халилов [93] тааллуқ дорад. Ӯ оид ба ин масъала бори аввал даст задааст ва чунин ба мушоҳида мерасад, ки дар таҳлилу баррасии ин гурӯҳи ибораҳо баъзе камбудиву норасоиҳо, аз ҷумла, омехташавии ибора бо аъзоҳои ҷумла, тобеъ шудани ибора ба аъзоҳои ҷумла, ҷудо кардани алоқаи калимаҳо ба пайвасту тобеъ ва ғайра роҳ ёфтааст.

Дар ин давра як силсила мақолаҳои забоншинос М. Н. Қосимова, «Ибораҳои изофӣ масдарӣ» [48] ва «Мухтасар оид ба ибораҳои изофӣ номӣ» [53] аз ҷоп мебароянд. Дар ин мақолаҳо ӯ дар хусуси ибораҳои масдарӣ ва баъзе хусусиятҳои сарфино нахвӣи ибораҳои исмӣи изофӣ маълумоти батафсил медиҳад.

Дар солҳои 70-уми асри XX таҳқиқи ибораҳои синтаксисӣ, аз ҷумла ибораҳои феълӣ диққати олимони забоншиносро ба худ ҷалб кард. Дар монографияи А. Мирзоев «Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [63] масъалаи омӯхтани ибораҳои феълӣ аввалин бор ба таври ҷиддӣ ба миён гузошта мешавад.

Дар рисолаи доктории А. Мирзоев «Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ» [65] муаллиф бештар ба масоили назариявии ибораҳои синтаксисӣ дар забоншиносии умумӣ ва дигар забонҳо дахл карда, омӯзиши ибораҳои феълӣро, ки ҳанӯз ба пуррагӣ омӯхта нашудааст, талқин менамояд.

Соли 1986 чилди дуҷуми «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17] ба таъб расид, ки дар он ибораҳои феълӣ бори нахуст чи аз ҷиҳати сохтор ва чи аз ҷиҳати маъно ҳаматарафа таҳқиқ шудааст. Вале ин “Грамматика,” чи тавре ки А. Мирзоев қайд мекунад, аз нуқсони ҷиддӣ ҳолӣ набуд. Аз ҷумла, масъалаҳои назариявии ибора суст ва хира ба назар мерасанд; назарияи ибора, умуман, таҳқиқ нашуда маводи тасвиру таҳлили масъалаҳои “Грамматика”, асосан, ба забони адабии муосири тоҷик маҳдуд гардидааст. Маводи забони адабиёти классикии тоҷик қариб истифода нашудааст [65; 16-17].

Оид ба мавзӯи ибора маълумотҳои гуногуну ҷолибро вобаста ба шарҳи вазифаи нахвӣи калимаҳои ёвар, хел ва воситаҳои алоқа, тасвири тобишҳои маъно дар байни ҷузъҳои ибора дар китобҳои дарсӣ: “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [17], “Забони адабии ҳозираи тоҷик” [30], асарҳои шевашиносии В. С. Расторгуева [248], Ғ. Ҷӯраев [180], Р. Ғаффоров [24] ва асару мақолаҳои иборашиносон А. Мирзоев [61; 62; 63; 64; 65], С. Абдурахимов [2; 3], М. Акрамов [122], Ҳ. Солиев [266], Ш. Рустамов [77], А. Алиев [5] ва дигарон як андоза пурратару батафсилтар ифода шудааст. Дар ин давра асари мукаммали профессор В. С. Расторгуева зери унвони «Очеркҳо оид ба диалектологияи тоҷик» [248] ба нашр расид, ки дар омӯхтани масъалаҳои забони тоҷикӣ аз аҳамият ҳолӣ нест. В. С. Расторгуева рӯчӯ ба пайвастиҳои масдарӣ, сифати феълӣ, пешояндҳои таркибии номӣ ва пасояндиву номӣ тавачҷӯ намуда, дар хусуси хелҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда, хусусият, мавқеъ ва маънои ин алоқаҳо, аломатҳои хоси онҳо ва ғ. маълумоти батафсиле додааст [248; 126].

Дар рисолаи Ғ. Ҷӯраев «Лаҳчаҳои арабҳои тоҷикзабон» [108] ба масъалаи ибора боби алоҳида бахшида шудааст. Муаллиф дар бахши ибора дар хусуси сохтору маънои гурӯҳҳои луғавию грамматикӣ ибораҳои феълӣ таваҷҷуҳ намуда, онҳоро вобаста ба маънои дастурӣ (грамматикӣ) ба ҳелҳои гуногун ҷудо намудааст. Баргари ин таҳқиқ аз дигар асарҳои лаҳчашиносӣ дар он аст, ки Ғ. Ҷӯраев бори нахуст гурӯҳҳои луғавию грамматикӣ ибораҳоро аз рӯйи алоқаи грамматикӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад [108; 150-159].

Асари профессор Р. Ғаффоров «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [24] бевосита ба масъалаҳои синтаксис бахшида шудааст. Муаллиф роҷеъ ба ибора маълумот дода, онро на дар алоҳидагӣ, балки дар дохили ҳар аъзои ҷумла таҳқиқ намудааст. Ҷолиби диққат аст, ки дар ҳамаи таҳқиқоти грамматикӣ шева ва асарҳои адабони классикӣ муосир оид ба ибора фасли алоҳида дида мешавад.

Дар солҳои 60-80-уми қарни XX дар забоншиносии тоҷик якҷанд таҳқиқ ба таъби расидааст, ки онҳо ба таҳлили забону услуби асарҳои ҷудогонаи нависандагон тоҷик бахшида шуда, роҷеъ ба мавқеи истифодаи ибораҳои синтаксисӣ ҳам иброи назар намудаанд: Н. Маъсумӣ [59], Р. Ғаффоров [21], Б. Камолиддинов [37], Х. Хусейнов [107], С. Иброҳимов [190] А. Абдулқодиров [1] ва диг.

Иборасозӣ ба маданияти суҳан низ робитаи зич дорад, чунки ибора дар натиҷаи бунёди қонуну қоидаи грамматикӣ забон сохта мешавад. Бисёр ҷанбаҳои назарӣ, хусусиятҳои услубии он дар асару мақолаҳои М. Шуқуров [113], Р. Ғаффоров [23], Ш. Рустамов [76] ва Б. Камолиддинов [40] ва диг. таҳқиқ шудаанд.

Минбаъд иборати синтаксисӣ дар асарҳои Г. Х. Мамадназарова [214], М. Б. Нағзибекова [225], М. Т. Ҷабборова [174], О. Ҷалолов [176] ва Р. А. Самадова [261], ки ба таҳқиқи масъалаи муқоисаи забонҳо бахшида шудаанд, пажӯҳиш шудаанд.

Дар фасли чоруми боби якум масъалаи «**Баррасии ибораҳои феълӣ дар осори асрҳои миёна**» ҳаллу фасл шудааст.

Ифодаи муносибатҳои гуногуни нахвӣ дар таркиби ибораҳои феълии асрҳои XV- XV1 бо пешояндҳо нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик чандон фарқе надорад. Дар забони сарчашмаҳои

давраи мазкур дар аксар маврид чузъи асосии ибораҳои феълӣ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феълӣ низ меоянд ва дар бисёр мавридҳо бо феълҳои тасрифӣ мувофиқат мекунад: *Сарии Сақатӣ Чунайдро коре фармуд ва мӯчиби дилхоҳӣ вай ба он қиём намуда, когазпоре ба вай андохт* [329;27] *. Гӯянд, ки дар ҳангоми ҷавонӣ ҷавоне Содиқ ном ўро *дар ҳавзи обе андохта* ва *дасташиро маҷрӯҳ сохт* [341; 142].

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ ба сифати чузъи тобеъ масдарҳо низ истифода шудаанд, вале теъдоди чунин ибораҳо камтар аст: *Дар баргаиштан ба пои болохонае расидем* [336;1114] *Дар бозгаиштан ба ҷониби дигар нигоҳ мекард* [336;903].

Дар таркиби ин гуна ибораҳои феълӣ дар насри ин давра баъзан чузъи тобеъ пас аз чузъи асосӣ-феъл омадааст: *...ошаии дегдон кунад то омадани ман* [338; 56]. *Азизонро раҳнамун кун то омадани ман* [336;98]. *Ин ангурро нигоҳ дорем то фардо* [336;1133].

Дар баъзе таҳқиқот қайд шудааст, ки гӯё шакли **бар рӯйи** дар забони адабии пешина барои ифодаи ҳоли макон дучор нашудааст [35;13]. Таҳлили маводи бадастоварда, бахусус, «Бадоеъ-ул-вақоеъ» собит намуд, ки пешоянди **бар рӯйи** дар ифодаи маъноӣ маконӣ дар забони адабии пешина низ мустаъмал будааст: *Ногоҳ боз ҳамон галивож бар рӯйи ҳаво пайдо шуд* [872].

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ бо ду воситаи алоқа сурат гирифтани ибораҳои феълӣ ба қайд гирифта шуд: *Бозе аз хурӯсе пурсид, ки аз хурдӣ боз дар хонаи бани Одамӣ ва эшон ба дасти худ обу донаи ту муҳайё мекунанд* [338; 73].

Муқоисаи забони адабии давраи классикӣ ба ҳолати кунунии забони адабии ҳозираи тоҷик нишон дод, ки воситаи асосии алоқаи байни чузъҳои асосии ибораҳои феълӣ бо калимаи тобеъ ягона буда, он дар ҳар ду давра ҳам пасоянди **-ро** ба шумор меравад.

* Ҳамин нуктаро бояд зикр кард, ки ибора ҳамчун воҳиди ҷудоғонаи забонӣ дар нигоштаву таҳқиқоти олимони соҳа дар шаклҳои гуногун, яъне шаклҳои тасрифӣ ва масдарию қолаби грамматикӣ оварда мешавад. Бо тақия ба ин равиш мо низ дар таҳқиқи худ дар мавриди контекстуалӣ, яъне дар таркиби ҷумла ва матн будани он, ҳамон шакли тасрифӣ ва дар ҳолати ба таври ҷудоғона овардани ибора шакли масдарӣ ва қолаби грамматикӣ онро меорем.

Як хусусияти пасоянди **-ро** дар таркиби ибораҳои феълӣ дар насли ин давра он аст, ки чӯзҳои ибора дар ҳолати дистактӣ (хамшафат) воқеъ гашта метавонад: *Халифаро сухани ӯ хуш омад* [329; 54]. *Ғаливожро аз рӯйи ҳаво назар бар вай афтод* [336; 873].

Дар сарчашмаҳои хаттӣ давраи таҳқиқ пасоянди **-ро** бештар барои сурат додани пурқунандаи бевосита хизмат кардааст. Дар осори хаттӣ давраи мавриди пажӯҳиш ин пасоянд дар ифодаи муносибатҳои нахвӣ мафъулии калимаҳо **5504** маротиба истифода шудааст ва **5085** адади он дар алоқаи пурқунандаи бевосита омадааст ва аксаран аз забони адабии муосири тоҷик дар ин бобат тафовути ҷиддӣ ба назар намерасад: *Дастори худро ба сари вай ниҳодам* [336; 1186]. *Баъд аз хоҷа тосро батамом пешӣ ман ниҳод* [338; 33].

Дар насли ин давра аз пасояндҳои дигар пасоянди «**боз**» ба назар расиду бас, вале доираи истифодаи он нисбат ба пасоянди **-ро** дар осори мансури ин давра маҳдудтар аст: *Ҷамъе аз ҳаромиён, ки аз Табрёз боз дар камин буданд...* [336; 488]. *То ман дар ин хонаам ва аз хурдӣ боз медонам, ки сад хурӯсро сар буриданд* [338; 75].

Таҳқиқ ва баррасии ибораҳои феълӣ давраи мавриди назар собит намуд, ки пешояндҳо, асосан, ба вазифаҳои маъмулии худ мавриди қорбурд қарор дода шудаанд. Баъзе аз онҳо /аз, дар, бар, бо/ ҳолатҳои зиёди ба вазифаи яқдигар қорбаст шудан доранд, ки ин, пеш аз ҳама, ба семантикаи феълҳо ва маънои чӯзӣ тобеъ, ки пешоянд бо он омадааст, иртибот доранд.

Дар ин фасли диссертатсия, инчунин ибораҳои феълие, ки тавассути алоқаи ҳамроҳӣ ташаккул ёфтаанд, таҳлил шудааст. Ин навъи алоқа дар ҳамаи забонҳои эронӣ, бахусус, дар забонҳои, ки флексия надоранд, усули маъмули ташкили ибораҳо мебошад [252; 108].

Ба феълҳои гурӯҳҳои гуногуни луғавӣ тавассути алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ гардида, ибораҳои феълӣро ташкил медиҳанд. Дар сарчашмаҳои хаттӣ давраи пажӯҳиш бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ дар суратҳои ибораҳои феълӣ бештар зарфҳо, исмҳо, сифатҳо, шумора ва таркибҳои шуморавӣ, феъли ҳол, сифати феълӣ қорбаст шудаанд: қолаби зарф+феъл: *...имрӯз ёд кардан* [336; 552]. *...замон-замон табассум фармудан* [336; 77]. *...бағоят бадовозӣ кардан* [336; 147]; исм+феъл: *мургаке...андохтан* [336; 870]; ...

умрҳо парвоз намудан [336;552]. ҷонишин+фeyл: ...ончунон нахоҳам бохтан [336; 864] ва ғайра.

Доираи ифодаи муносибатҳои маконӣ дар ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳии исму феъл дар насри ин давра хеле маҳдуд аст. Танҳо баъзе исмҳои макон бо феълҳои ҳаракат бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ имконияти тобеъ шудан доранд: *Бархез ва Табрез рав [336; 806]. Хоҷаро мусоҳибе буд, ки тамоми рубъи маскун сайр карда буд [336; 807]*. Ин муносибати маъноӣ дар насри ин давра бештар бо роҳи алоқаи вобастагии пешояндӣ сурат мегирифт.

Ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ, ки чузъи тобеашон зарф аст, дар насри ин давра ба таври фаровон вомехӯранд. Дар ташақкул додани ин навъи ибораҳо зарфҳои гуногун иштирок мекунанд. Дар ин навъи ибораҳои феълӣ тобеъшаванда маҳз тавассути маъноӣ луғавию грамматикӣ худ ба феъл алоқаманд мешавад [17; 176].

Чузъҳои ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ аз рӯи ҷойгиршавии чузъҳои худ дар ҳолати ҳамшафат (контракти) ва фосилдор (дистанти) меоянд. Дар ибораҳои феълии алоқаи контракти тобеъшавандаю тобеъкунанда ҳамеша ҳампахлу меоянд: ...*андак тааммул кардан [336;35].музтариб дидан [336;4]*.

Ба феълҳои гуногунмаъно зарфҳо тобеъ шуда, вобаста ба маъноӣ чузъҳои ибора муносибатҳои гуногунро бо тобишҳои иловагии маъноӣ ифода кардаанд:

-ифодаи муносибати ҳолии замон: ...*имрӯз иҷозат фармудан [336;819]. ...пешитар бо мо хондан [336; 861]*.

-ифодаи муносибати ҳолии микдору дарача: ...*ва муқаррар шуд, ки ҳар рӯз як газал навишта, ба арзи ҷаноби хоҷа гузаронида шавад [336;566]. ... аз он бисёр ҳаросонидан [338; 155];*

-ифодаи муносибати ҳоли тарз: ...*бояд ки ба қору бори худ зор-зор бигиристан [338; 60];*

-ифодаи муносибати ҳолии монандӣ: ...*кабксон майл ба кӯҳсори адам намудан [336; 673]*.

Дар насри ин давра ба феълҳо, инчунин исмҳо, шумора, ҷонишин ва дигар гурӯҳҳои гуногуни луғавӣ тавассути алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мегарданд, ки онҳо аз ҷиҳати луғавӣ нисбатан маҳдуданд. Дар бобати ин гуна ибораҳо дар диссертатсия маълумоти батафсил дарҷ ёфтааст.

Боби дуҷуми диссертатсия «**Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли**» унвон гирифта, аз 5 фасл иборат аст.

Пешояндҳои асли дар чараёни алоқа ва муносибати нахвӣ калимаҳо мақоми махсус доранд ва дар вазифаи воситаи алоқа омадани як қабил исмҳо, ҷонишинҳо, зарфҳо таърихи қадимӣ доранд. Вазифа ва мавқеи истифодаи пешояндҳои аслии сода дар насри асрҳои XV-XVI, таъкид мекунад Б. Шарифов, - ба мавқеи дар забони ҳозираи тоҷик дошташон, асосан, мутобиқат дорад [110; 185], вале бо баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ва ифодаи муносибату тобишҳои маъноӣ тафовутҳои ҷиддӣ низ ба назар мерасад.

Таҳлилу баррасии маводи осори хаттии асрҳои XV-XVI нишон дод, ки дар сарчашмаҳои мазкур ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли ба таври фаровон мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Дар ташаккули ин навъи ибораҳо пешояндҳои аслии зерин иштирок кардаанд: **ба, дар, андар, аз, бар, барои (аз барои), бо, то, бе, ҷуз**.

Дар қатори ибораҳои бо пешояндҳои асли сохташуда инчунин ибораҳоеро мушоҳида менамоем, ки тавассути пешояндҳои аслии ҷуфт ва таркибии **аз...то, аз...то ба, аз...ба, то ба, ба ҷуз, ҷуз ба, ҷуз бар** ташкил шудаанд.

Ҳамин тариқ, доираи истемоли пешояндҳои асли дар таркиби ибора ва ҷумла хеле фарох аст, чунки онҳо умумимаъно ва абстракт мебошанд. Азбаски пешояндҳои асли дар ташаккули ибораҳои феълӣ хусусияти махсус зоҳир менамоянд, таҳлилу тасвири онҳоро ба таври алоҳида зарур шуморидем.

Пешоянди ба дар алоқаи калимаҳо яке аз пешояндҳои сермаъно, серистифода ва сервазифаи ҳам забони насри классикӣ ва ҳам забони адабии ҳозираи тоҷик буда, барои ифодаи муносибатҳои гуногуни пурқунандагӣ, ҳоли, муайянқунандагӣ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ хизмат кардааст.

Чи тавре ки Д. Хоҷаев мегӯяд: “Дар гули савуми гулзори якуми “Чаҳор гулзор”, ки “Дар ташреҳи (шарҳи) хуруфи муфрада, мураккаба ва тағйиру табдили баъзе хуруф” ном дорад, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ доир ба пешоянди (харфи) **ба** қайду эзоҳе овардааст, ки имрӯз ҳам аз нигоҳи илми забоншиносии муосир муҳиму ҷолиб мебошад” [98; 41]. Дар ин дастури таълимӣ вижагиҳои пешоянди **ба** аз ҷониби Ҳасани Нисорӣ бисёр мушаххасу густурда баён гардидаанд.

Дар сарчашмаҳои хаттии ин давра пешоянди **ба** дар таркиби ибораҳои феълии муносибати пурқунандагӣ **970** маротиба дучор гардид. Ин пешоянд дар насри ин давра, асосан, барои ифодаи муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳолӣ корбаст шудааст:

-ифодаи муносибати пурқунандагии таъинот. Дар ташаккули ин гуна ибораҳо пешоянди **ба** дар насри асрҳои XV-XVI серистеъмол аст. Бояд гуфт, ки ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши таъинот тавассути пешоянди **ба** ва феъли **гуфтан** дар насри давраи таҳқиқ хеле зиёд ба назар расид: *Фақир ба он азиз гуфтам* [336; 968].

Мувофиқи тадқиқоти Н. Д. Ғарибова таъинотро ифода кардани пешоянди **ба** бо феъли **гуфтан** маҳз дар давраи адабиёти классикӣ ба вучуд омадааст [162; 5].

Агар калимаи тобеъ ҷонишинҳои **ин, он, ӯ, эшон** бошад, пешоянди **“ба”** дар насри ин давра баъзан шакли қадимаи худ-**“бад”**-ро нигоҳ доштааст. Чунин тарзи ифода дар **157** ҳолат ба назар расид: *Ҷро макушу бад-ӯ сунор* [338; 27];

-ифодаи муносибати пурқунандагии ивази предмет. Тобеъқунанда бо феълҳои хели **мубаддал гардидан, табдил ёфтан** ва ҷузъи тобеъ бо исмҳои ҳолат ифода шудааст: *Баъд аз он ки шабошаб ба шаб мубаддал шуд, тарки он амри хотир карда ва дар шаҳори мазкур мебуд* [341; 308].

Исми макони **ҷо** бо пешоянди **ба** омада бо хусусияти релятивии худ воситаи алоқаро адо намудааст. Ибораҳои феълие, ки бо ин пешоянд омадаанд, ивазшавии исми ба худ омадаро ба исми дигар ифода кардаанд: *Инро ба ҷойи ӯ бикиштанд ва онро ба ҷойи ин тозиёна заданд* [336; 67]. *Ба ҷойи об хун аз дидаҳои мардум равона гардид* [336; 933];

-ифодаи пурқунандагии (объектии) муносибат. Ин гуна ибораҳо объекти амалу ҳолатеро ифода мекунанд, ки майлу хоҳиш ва орзуи фоил мебошад. Ба сифати ҷузъи асосӣ феълҳои навъи **майл доштан, розӣ шудан, шак доштан, қарор додан** ва ҷун ҷузъи тобеъ исму ҷонишинҳои предметӣ ва масдар истифода шудаанд: *Аждаҳоро ба шир майл бисёр мебошад* [336; 816];

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) восита. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ чунин муносибати нахвӣ бештар тавассути пешоянди **бо** сураат мегирад [16; 291]. Мисолҳои

гирдовардаи мо нишон медиҳанд, ки дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар муносибати нахвии воситаи иҷроӣ амал зиёдтар бо пешоянди **ба** сурат мегирифтааст. Дар вазифаи воситаи иҷроӣ амал пешоянди **ба** дар ибораҳои феълӣ дар насри асри XI низ қайд гардидааст [50; 113].

Аз рӯйи ақидаи Р. Л. Неменова, «дар ифодаи воситаи иҷроӣ амал ҷойи пешоянди **ба**-ро гирифтани пешоянди **бо**, ки маънои нахустинаш ифодаи муносибати ҳамроҳӣ буд, таърихан ҳодисаи дигар буда, ба давраҳои нисбатан наздики тараққиёти забони тоҷикӣ характернок аст» [228; 12].

Ғолибан, ба вазифаи воситаи иҷроӣ амал серистеъмол будани пешоянди **ба** дар насри асрҳои XV-XVI, ба андешаи мо, бо таъсири забони гуфтугӯии мардуми ҳамон давра низ алоқаманд аст ва ин навъ дифференсиатсия нашудани маъноҳои грамматикӣ пешояндҳои **бо** ва **ба** дар лаҳҷаҳои кунунии забони тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад [287; 36].

С. Ҳалимов дифференсиатсия нашудани вазифаҳои грамматикӣ пешоянди **ба** ва **бо**-ро дар таъсири назм донистааст [100; 59].

Дар ибораҳои феълӣ сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ пешоянди **ба** дар вазифаи воситаи иҷроӣ амал бо ашӯе меояд, ки амал ба воситаи он иҷро мегардад: *Он девона заминро ба корд кофт* [336; 321]. *Баъд аз чанд рӯз ҷамъе туркон ба боргоҳи ӯ даромаданду ӯро ба шамшер пора-пора карданд* [338; 159];

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) ҳамроҳӣ. Ин вазифаи грамматикӣ пешоянди **ба**-ро дар забони адабии муосири тоҷикӣ, асосан, пешоянди **бо** ба уҳда дорад [16; 291]. Ифодаи муносибати пурқунандагии ҳамроҳӣ дар ибораҳои феълӣ насри асрҳои XV-XVI тавассути пешоянди **ба** дар қиёси забони адабии ҳозираи тоҷикӣ зиёдтар аст: *Мирзо Бобур Лутфӣ то дарвозаи шаҳр ба Ҳаким Анварӣ ҳамроҳӣ намуд* [338; 168];

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) қиёс. Дар «Чаҳор гулзор»-и Хоча Ҳасани Нисорӣ муносибати ташбеҳиро ифода кардани пешоянди «**ба**» зикр ёфтааст. Дар ифодаи муносибати ташбеҳӣ, ба андешаи Нисорӣ, пешоянди **ба** бо пешояндҳои **монанди**, **мисли**, **чун** ҳамвазифа мегардад: **бо** (ба)-

ташбеҳия баъди мушаббах дар аввали мушаббах –бихӣ, воқеъ шавад» [345; 19].

Дар ин қолаби ибораҳо ба сифати чузъи тобеъ исму чонишинҳо ва чун чузъи асосӣ феълҳои гуногунмаъно бо калимаҳои **нисбати, таибеҳи** омадаанд: *Агарчи нисбат ба Мавлоно аз ӯ чанд беравишии сар зад, нисбати шеър чанд бемаънӣ ба ӯ карда* [341; 213].

Пешоянди **ба** дар ташаккули ибораҳои феълӣ, ки дар байни чузъҳои он муносибатҳои ҳоли мушоҳида мегардад, дар насри ин давра низ серистеъмол аст. Ба воситаи ин пешоянд, асосан, муносибатҳои ҳолии самти ҳаракати амал, тарзу тариқат ва ҳолати иҷрои амал, сабаби бо тобиши тариқи иҷрои амал, мақсад, замон, андозаю мақсад ҳолат мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Таҳлили маводи фароҳамомада собит сохт, ки пешоянди “**ба**” дар таркиби ибораҳои феълӣ насри ин давра бо феълҳои **омадан, расидан, рафтани, даромадан, даровардан, баромадан, баргаштан, гирифтани, гуфтани, намудани, фармудани, додани, буридани, задани, ниҳодани** ва ғайра омада, муносибатҳои синтаксисиро бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ифода кардааст.

Пешоянди дар дар ибтидои ташаккули забони адабии тоҷик камистеъмол буда, он бештар дар шакли қадимаи худ **андар** истифода мешудааст. Масалан, Л. П. Смирнова дар «Таърихи Систон» бештар истифода шудани шакли **андар**-ро ба қалам додааст [273; 100], вале шакли **дар** ба тезӣ серистеъмол гардида, доираи истифодаи шакли **андар**-ро танг кард. Оид ба серистеъмоли ва сервазифагии пешоянди **андар** дар асрҳои 1X-X М. Н. Қосимова чунин мегӯяд: «Яке аз калимаҳои серистеъмол, ки дар забони асрҳои IX-X мансуби ҳиссаҳои гуногуни нутқ буда, вазифаҳои мухталифи грамматикӣ дошт, калимаи **андар** аст. Чунон ки аз мисолҳо аён аст, дар осори асрҳои 1X-X калимаи **андар** ҳам калимаи мустақил, ҳам пешванди калимасоз, ҳам пешоянду пасоянд будааст» [51; 273-276].

Шакли **андар** дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ дар забони осори манзум бештар истифода мешудааст. Дар насри осори хаттии асрҳои XV-XVI ин пешоянд, асосан, дар шакли **дар** вохӯрда, аз ҷиҳати маъно, вазифа ва ифодаи муносибатҳои наҳвӣ серистеъмол аст:

-ифодаи муносибати ҳолии макон. Дар насри давраи таҳқиқшаванда ин пешоянд қароргоҳ ва макони фоил ё мафъулро ифода кардааст: *Чунон ки рӯзе Саййидбек дар хайма нишаста буда ва шеъри арабӣ мехонда ва тарҷумаи онро мегуфта* [341; 157];

-ифодаи муносибати ҳолии замон. Ибораҳои феълии бо чузъи тобеи исмҳои ченаки воҳиди вақт, номи фаслҳои сол, давраи синну сол аз бобати маъно замони ба вучуд омадани амалу ҳодисаро ифода мекунанд: *Рӯзе дар фасли тобистон Султон нишаста буд* [338; 217];

-ифодаи муносибати ҳолии сабаб. Ифодаи муносибати ҳолии сабаб бо пешоянди **дар** дар таърихи забони тоҷикӣ таърихи дерин дошта бошад ҳам, муҳаққиқони забони адабии муносири тоҷикӣ ин вазифаи пешоянди **дар**-ро зикр накардаанд. Дар насри асрҳои XV-XVI пешоянди **дар**дар ибораҳои феълий бо исмҳои амалу ҳолат омада, сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолатро бо тобиши пуркунандагӣ нишон додааст: *Гӯянд, ки хангоми ҷавонӣ ҷавоне Содиқ ном ӯро дар ҳавзи обе андохта* [341; 142]. *Дар торикӣ роҳ ғалат карда, ба ҷониби дигар роҳ рафт* [336; 1038];

-ифодаи муносибати ҳолии мақсад. Дар ифодаи муносибати ҳолии мақсад омадани пешоянди **дар** дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ғайр аз шеваҳои он) қайд нагардидааст. Таҳқиқгарони забони осори мансури адабиёти классикӣ Г. Камолова ва Б. Шарифов ҳам дар ифодаи муносибати ҳолии мақсад омадани ин пешояндро ба қалам наводаанд.

Пешоянди **дар** дар ифодаи муносибати ҳолии мақсад ба таври фаровон дар матнҳои маводи ин давра қорбасти шудааст: *Салтанати худро дар ҳалосии ту бад-эшон бахшам* [336; 933];

-ифодаи муносибати ҳолии вазъият. Ин қабил ибораҳои феълий амалу ҳолатеро нишон медиҳанд, ки он дар вазъияти калимаи бо пешоянд омада воқеъ шудааст: *Дар рӯйи ҳаво қабутарон дар парвоз дид* [336; 1056].

Дар насри давраи таҳқиқшаванда муродиф шудани пешоянди **дар** бо пешояндҳои дигари аслий, махсусан, пешоянди **барои** ҳодисаи маъмул буд: *Ду зан дар тифле даъво карданду назди Ҳазрати Амир омаданд* [338; 107];

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар ин пешоянд дар таркиби ибораҳои феълий барои ифодаи муносибатҳои

пуркунандагӣ бо тобишҳои макон, самти амал ба предмет, таъйинот, маъноӣ муҳокима, шуғл ва аломат, восита ва тарзи иҷроӣ амал мавриди қорбасти қарор гирифтааст, ки таҳлили ин муносибатҳо дар боби 2-и диссертатсия батафсил зикр ёфтааст.

Дар доираи ибораҳои феълӣ пешоянди аз яке аз воситаҳои сермаъно ва серистифодаи забони тоҷикӣ мебошад Н.Д. Ғарибова [162; 83]. Л. П. Смирнова дар «Таърихи Систон» ба зиёда аз 7 тобиши маъноӣ ин пешоянд ишора кардааст [273; 72-73]. Профессор М. Н. Қосимова маъноӣ зиёдаи грамматикӣ доштани пешоянди фавқуззикрро дар насри асри XI қайд кардааст [50; 23-24].

Дар фасли 3-юми боби дуҷуми диссертатсия ибораҳои феълӣ бо пешоянди аз таҳлил шудааст. Зимни таҳлили мавод маълум гардид, ки дар осори мансури давраи таҳқиқ дар таркиби ибораҳои феълӣ доираи истифода ва вазифаҳои грамматикӣ пешоянди аз васеъ буда, дар ифодаи муносибатҳои гуногуни ҳоли ва пуркунандагӣ қорбасти шудааст:

-ифодаи муносибати ҳолии замон. Дар таркиби ибораҳои феълӣ пешоянди аз дар насри ин давра дар ифодаи муносибати замони вуқӯӣ амал серистеъмом аст. Маълум аст, ки пешоянди аз худ маъноӣ замони надорад [63; 60]. Маъноӣ замони ба туфайли чӯзи тобеъ, ки бештар бо исмҳои мафҳумӣ замон дошта, аз қабилӣ шаб, рӯз, аввал, давраи синну сол ва амсоли инҳо сураи мегирад: *Султонмуҳаммад ... аз шаимоҳагӣ бар арикаи салтанат хоҳад монд [336;7]. Чун шаш моҳ аз замони шох Исмоил гузаист, шабе чамъе ёрон дар бандахонаи фақир буданд [336;1072];*

-ифодаи муносибати ҳолии сабаб: *Читлошоҳи Ҳиндӣ аз қуштани тӯтӣ пушаймон шуд [336;755]. Дарвеш...аз тарс меларзид [336;815].*

Дар як гурӯҳ ибораҳои феълӣ пешоянди аз бо пешояндҳои ба, то, то ба, бар якҷоя омада муносибати масоҳатиро ифода кардааст: *Чун ин қитъа ба Убайди Зокони расид, барои тааррузи Салмон аз Қазвин ба Бағдод рафт [338; 166]. Нардбоне бибару аз роҳи бом нимаи шаб бар Ходӣ дарой [338; 46].*

Дар «Чаҳор гулзор» -и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ оид ба ин навъи пешоянд чунин нукта зикр ёфтааст: «...баъди «то» -и интиҳо қабли

исм ё феъл билфатҳ воқеъ мешавад, бекор бошад. Чунончи, «Аз Машриқ то ба Мағриб» ва «Аз Рум то ба Ҳинд» [345; 22].

Дар чумлаҳои боло, ба андешаи инчониб, пешояндҳои “аз” ва **то ба** ба таври чуфт **аз...то ба** омада, пешоянди “аз” ибтидои амал ва пешоянди **то ба** маънои интиҳои амалро ифода кардааст. Илова бар ин, ҳиссаи **то ба** ба интиҳои самти иҷрои амал тобиши маънои таъкидӣ бахшидааст.

Дар ин гуна ибораҳои феълӣ дар осори хаттии асрҳои XV-XVI чузъи тобеъ пас аз чузъи асосӣ-феъл, низ омадааст. Феълҳои ҳаракат ба сифати чузъи асосӣ омада, исмиҳои макон чун чузъи тобеъ воқеъ мегарданд: *Эшон бахилӣ мекунад дар ҳаҷв ва чавонмардӣ мекунад дар мадҳ* [336;217]. *Марде зариф ба дехе расид аз вилояти Ғур* [338; 239];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ. Ба сифати чузъи асосӣ феълҳои гуногунмаъно ва чун чузъи тобеъ исм ва ҷонишинҳои предметӣ омадаанд. Вобаста ба маънои чузъи асосӣ ва чузъи тобеи ибораҳои феълӣ пешоянди мазкур дар доираи муносибати пурқунандагӣ тобишҳои зайли маъноӣ зоҳир кардааст:

-ифодаи муносибати пурқунандагии сарчашмаи амалу ҳолат. Тобеъқунанда амалро ифода мекунад ва чузъи тобеъ манбаъ ва сарчашмаи онро равшан месозад: *Шахсе аз вай пурсид, ки гараз аз ин чист?* [341; 63]. *Ақобир аз шайх Наҷмуддин илтимос карданд, ки пешнамозӣ кунад* [338; 122];

-ифодаи муносибати пурқунандагии манбаъ, сарчашмаи амал, муҳокима ва фикр: *Амири Араб аз бевафой ва безътибории дунё ҳикоят мепардохт* [336;363];

-ифодаи муносибати пурқунандагии аз маводе сохтани ашё: *Порчае аз коғаз бисозу бар синаи худ часпон* [338; 277];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши сабаб: *Дар вақте ки ҷаноби Шайхулислом Табрес аз тарси шох Исмоил ғурехта ба вилояти Хуросон омад* [336; 71];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши маъноӣ ҷудой: Дар насри ин давра ибораҳои феълие низ бо пешоянди “аз” истифода шудаанд, ки муносибати пурқунандагиро бо тобиши маъноӣ ҷудой ифода кардаанд: *...филҳол занҷир аз пойи ман бардоштанд* [336;1103]. *...пас банд аз зулфин ҷудо шуд* [336; 576];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши маъноӣ маҳдудӣ. Ба сифати чузъи асосӣ феълҳои гуногунмаъно ва чун чузъи тобеъ исм ва чонишинҳои предметӣ истифода шудаанд: *Ҷро аз худ хушнуд гардонед* [336; 932].

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) восита. Чузъи асосии ин гуна ибораҳои феълӣ бештар бо феълҳои гузаранда ва чузъи тобеъ бо исмҳои гуногун ифода ёфтаанд. Чузъи тобеъ амалеро ном мебарад, ки амал тавассути он воқеъ шудааст: *Ва алифворе аз доманиш бӯрида бар миён бастам* [341; 210]. ...*аз шоху санг роҳро ва гузарро маҳкам сохта* [336; 1319].

Бояд гуфт, ки яке аз хусусиятҳои ҷолиби истифодаи пешоянди **аз** дар насри ин давра ҳодисаи муродиф шудани он бо пешояндҳои **дар, бо, ба, дар бораи** ва пасоянди **-ро** мебошад. Дар доираи ибораҳои феълӣ дар осори насри асрҳои XV-XVI пешоянди “**бо**” роҳи самти ҳаракати фоилро нишон додааст: ...*аз роҳи Бағдод равӣ* [336; 790]. ...*аз бераҳа мутаваҷҷеҳи Нишонур шудем* [336; 790].

Муродифи пешоянди **-ро**: ... *аз гуноҳаш ба ман бахшиед* [336; 1268]. ...*аз ӯ авф фармоед* [336; 126].

Пешоянди бар дар насри асрҳои XV-XVI дар ташаккули ибораҳои феълӣ серистеъмол будааст. Дар забони адабии муосири тоҷик дар каломӣ манзум серистеъмол будани ин пешоянд таъкид шудааст [17; 113]. Ин пешоянд дар доираи ибораҳои феълӣ, асосан, муносибатҳои ҳоли ва пурқунандагиро ифода кардааст. Дар ташаккули ибораҳои феълие, ки дар байни чузъҳои он муносибати ҳоли мушоҳида мегардад, пешоянди **бар** нисбатан серистеъмол буда, ин вазифаро ҳанӯз дар забони миёнаи форсӣ шакли қадимтари он-**араг** ба уҳда доштааст [200; 21].

Пешоянди **бар** дар давраи мавриди таҳқиқ дар алоқаи калимаҳо (басомад-165 маротиба) буда, асосан, муносибатҳои ҳоли ва пурқунандагиро ифода кардааст:

-ифодаи муносибати ҳолии бар самт равона шудани амал: *Ногоҳ бозбон огоҳ шуд: ҷӯбдасте бардошту рӯй бар саҳро ниҳод* [329; 70].

-ифодаи муносибати ҳолии бар боло, баландӣ, фавқ равона шудани амал:

Фармуд, то тифле ҳамроҳи ӯ бар бом бурданду дар баробари ӯ бидоштанд [338; 28]. *Чӯбро бар бом партоб кард* [336; 1268];

-ифодаи муносибати ҳолии сӯйи ҳаракати амал. Профессор Р. Ғаффоров дуруст таъкид кардааст, ки «истифодаи пешоянди **“бар”** дар ташкили ҳоли макони сӯй махсуси забони адабиёти классикист» [24; 144]. Ин нуктаро мисолҳои зиёди бадастовардаи мо низ тасдиқ менамояд. Ба сифати чузъи асосӣ феълҳои ҳаракат ва чун чузъи тобеъ исмҳои ифодагари макон ва ё ба мафҳуми макон алоқаманд қорбасти шудаанд: *бар гӯшае рафтанд* [336; 1283]. (*худро*) *ба канора кашидан* [336; 195]. *бар ҳар тараф гашидан* [336; 1079].

-ифодаи муносибати ҳолии дар даври предмет: *Халқе бар вай чамъ мешаванд* [336; 318]. *Халовқ бар вай издиҳом менамуданд* [336; 898];

-ифодаи муносибати ҳолии тарзи иҷрои амал. Дар чунин ибораҳои феълӣ бо пешоянди **бар** ба сифати чузъи асосӣ феълҳои амалу ҳолат ва чун чузъи тобеъ бештар исмҳои шахс ва ифодагари узви бадан истифода шудаанд: *Санг бардоишт ва бар эшон ҳамла кард* [329; 20];

Пешоянди **бар** дар забони адабии асрҳои XV-XVI дар доираи ибораҳои феълӣ инчунин муносибатҳои ҳолии сабаб, мақсад, шуғлро низ ифода кардааст, ки таҳлили пурраи онҳо дар диссертатсия дода шудааст.

Пешоянди **бар** дар осори насрии ин давра дар ифодаи муносибатҳои пурқунандагӣ низ хеле серистеъмол аст.

-ифодаи муносибати пурқунандагии таъйинот: *Дар ин суҳан буд, ки лашкариёни вай расиданду бар вай салом гуфтанд* [329; 51].

-ифодаи муносибати пурқунандагии равон гардидани амал бар сатҳи чизе: *Он чӯбҳо, ки бар тани ман меомад, таҳаммул мекардам* [338; 119];

-ифодаи муносибати пурқунандагии сарчашмаи амал. *Бар канизаке гумон бурданд ва он беғуноҳро...ба зарби чӯб чун нигини фирӯза кабуд сохтанд* [336; 712];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши бархӯрди ду ашё. Дар таркиби ин гуна ибораҳо феълҳои «задан» серистеъмол аст: *Ҳоҷибӣ дувум даст бар синаи вай заду нагузошт, ки дарояд* [329; 52]. *Баъд аз он бифармуд, ки об бар рӯйи ӯ заданд* [329; 61].

Дар насри ин давра ҳолати муродиф шудани пешоянди **бар** бо пешоянди **барои** ба мушоҳида мерасад. Феълҳои амалу вазъият ба

сифати чузъи асосӣ омада, муносибати пурқунандагиро бо тобиши мақсад ифода мекунад: *Чун кор бар бемор танг омад* [336; 107].

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ пешоянди **бо** дар ташаккули ибораҳои феълӣ серистеъмол аст. Хоча Ҳасани Нисорӣ дар шарҳи пешоянди **бо** чунин нуктаи ҷолиб пешниҳод кардааст: «Бидон, ки «**бо**» калимаест, ки дар порсӣ барои мусоҳибат дарояд, чунончи «Фалон бо фалон рафт», «Фалон бо фалон омад». Чунон ки аз ин мисолҳо аён аст, Нисорӣ ин пешояндро чун воситаи ифодаи муносибати ҳамроҳӣ доништааст [98; 47].

Ин пешоянд аз пешояндҳои сермаъно буда, вобаста ба маънои луғавии чузъҳои ибора ва мавқеи он дар ҷумла тобишҳои гуногуни маъно зоҳир менамояд:

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ: *Аз муҳташамони шаҳри Табрёз аст ва пайваста бо ҷавонони сода муошират менамуд* [341; 236];

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) таъинот: *Ҳакиме бо писари худ гуфт* [329;40];

-ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши ҳамроҳӣ: *Зарифе бо арабе ҳамроҳ шуд* [338; 130].

-ифодаи муносибати пурқунандагии муштарак: *Он кӯдак доим бо он мурғак бозӣ мекард* [338; 15];

-ифодаи муносибати пурқунандагии (объектии) восита: *Он хоча барҷаст ва сари дастӣ ӯро бо устура бигирифт* [336; 774].

Дар ифодаи муносибати ҳолии сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ пешоянди “**бо**” серистеъмол нест:

-ифодаи муносибати ҳолии тарзу ҳолат: *Кӯдак бо овози ҳазин мехонд* [336;470]. *Бо чанд тан аз ҷавонони диловез дар шаҳри Табрёз бо Савсанӣ сайр мекардем* [341; 314].

Дар фасли 5-и боби 2-юми диссертатсия ибораҳои феълӣ , ки тавассути пешояндҳои аслии содаи **барои (аз барои), то, бе, чуз** ва пешояндҳои аслии таркибии **аз...то, аз...то ба, аз...ба, то ба, ба чуз, чуз ба, чуз бар** ташаккул ёфтаанд, таҳқиқ шудааст. Доир ба пешояндҳои мазкур дар диссертатсия маълумоти нисбатан пурра дода шудааст.

Боби сеюми диссертатсия –“**Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номӣ ва пасоянд**” унвон гирифта, аз 3 фасл таркиб ёфтааст. Дар фаслҳои ин боб масъалаи алоқаи калимаҳо бо пешояндҳои номии

изофӣ ва номии таркибӣ, ибораҳои феълӣ бо пасоянд ва ибораҳои феълӣ бо пешоянду пасоянд таҳлил шудааст.

Фасли аввали ин боби диссертатсия ба таҳлили ибораҳои феълие, ки тавассути **пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибӣ** алоқаманд шудаанд, бахшида шудааст. Зимнан бояд таъкид кард, ки дар ташаккули ибораҳои феълӣ дар насри асрҳои XV-XVI пешояндҳои мазкур мавқеи махсус доранд. Пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибӣ дар сурат гирифтани муносибатҳои гуногуни ҳоли серистеъмоланд. Дар осори хаттии ин давра, асосан, пешояндҳои зерин дар ташаккули ибораҳои феълӣ нақши муҳим доранд: **пеши** (дар **пеши**, ба **пеши**, аз **пеши**, бар **пеши**), **назди** (ба **назди**, дар **назди**), **хузури** (дар **хузури**), **чавори** (дар **чавори**), **микоруни** (дар **микоруни**), **домани** (дар **домани**, ба **домани**), **пойи** (ба **пойи**, бар **пойи**, дар **пойи**), **пояи** (дар **пояи**, ба **пояи**, бар **пояи**), **поёни** (дар **поёни**, аз **поёни**, бар **поёни**), **дари** (ба **дари**, бар **дари**, аз **дари**, дар **дари**), **сари** (бар **сари**, дар **сари**, ба **сари**, аз **сари**), **болои** (бар **болои**, дар **болои**, аз **болои**), **рӯи** (дар **рӯи**, ба **рӯи**, аз **рӯи**, бар **рӯи**), **бар фарқи**, **бар нӯги**, **миёни** (дар **миёни**, бар **миёни**, аз **миёни**), **зери** (дар **зери**, аз **зери**, ба **зери**, бар **зери**, то **зери**), **таги** (дар **таги**, аз **таги**, ба **таги**, бар **таги**), **дар тахти**, **дар зии**, **қаъри** (дар **қаъри**, аз **қаъри**, бар **қаъри**, то **қаъри**), **пахлуи** (аз **пахлуи**, дар **пахлуи**, бар **пахлуи**), **лаби** (ба **лаби**, бар **лаби**, дар **лаби**, аз **лаби**), **гирди** (ба **гирди**, дар **гирди**, аз **гирди**), **паси** (аз **паси**, дар **паси**, бар **паси**), **қафои** (дар **қафои**, бар **қафои**, аз **қафои**), **канори** (ба **канори**, бар **канори**, дар **канори**, аз **канори**), **пушти** (ба **пушти**, бар **пушти**, дар **пушти**, аз **пушти**, то **пушти**), **заҳри** (ба **заҳри**, бар **заҳри**), **дунболи** (ба **дунболи**, бар **дунболи**, аз **дунболи**, дар **дунболи**), **пайи** (аз **пайи**, бар **пайи**, дар **пайи**), **ҷониби** (ба **ҷониби**, аз **ҷониби**, бар **ҷониби**), **сӯи** (ба **сӯи**, бар **сӯи**, аз **сӯи**), **тарафи** (дар **тарафи**, ба **тарафи**, бар **тарафи**, аз **тарафи**), **савби** (аз **савби**, ба **савби**), **ҳангоми** (дар **ҳангоми**), **вақти** (ба **вақти**, бар **вақти**, дар **вақти**, аз **вақти**), **маҳалли** (ба **маҳалли**, бар **маҳалли**, дар **маҳалли**, аз **маҳалли**), **замони** (дар **замони**, аз **замони**, то **замони**), **мучарради** (ба **мучарради**, бар **мучарради**), **ҳини** (дар **ҳини**, аз **ҳини**, бар **ҳини**), **айёми** (дар **айёми**, аз **айёми**, то **айёми**), **аснои** (дар **аснои**, бар **аснои**), **даври** (дар **даври**, аз **даври**), **айни** (бар **айни**, дар **айни**), **чихати** (ба **чихати**, бар **чихати**, аз **чихати**), **мучиби** (бар **мучиби**), **бахри** (аз **бахри**), **сабаби** (ба **сабаби**, бар **сабаби**),

воситаи (ба воситаи), васотати, ғояти (аз ғояти, ба ғояти, бар ғояти), илллати (ба илллати, бар илллати), туфайли (ба туфайли, бар туфайли), камоли (аз камоли, бар камоли, ба камоли), қасди (ба қасди, бар қасди), расми (ба расми, бар расми), монанди, мисли (ба мисли, бар мисли, дар мисли), шабеҳи, мисоли, бар сони, амсоли (бар амсоли, дар амсоли), ба манзалаи, ба гунаи, ба ҳукми, ба василаи, ба ҳасби, ба муқтазои, тариқи (дар тариқи, аз тариқи, бар тариқи) ва ғайра.

Умуман, пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибиро низ, чи тавре ки дар забоншиносӣ исбот шудааст, чун дигар пешояндҳо ба гурӯҳи воситаҳои алоқаи калимаҳо дохил намудан мумкин аст, зеро маънои луғавии онҳо ба маънои грамматикашон, асосан, баробар аст. Ҳамин тавр, масъалаҳои назариявӣ оид ба ин гурӯҳи пешояндҳо ва таҳлили амиқу пурраи пешояндҳои мазкур дар доираи ибораҳои феълӣ дар диссертатсия пурра дарҷ гардидааст.

Фасли дуюми ин боб “**Ибораҳои феълӣ бо пасоянд**” ном гирифтааст. Пасоянди маъмули забони адабӣ дар насри асрҳои XV-XVI –**ро** мебошад, ки дар хусуси истифода ва вазифаи он чизи намоёне, ки нисбат ба забони адабии ҳозира ва ё таҳқиқотҳои муҳаққиқони ҷудогона бошад, ба ҷашм нарасидааст. Дар забони осори мансури ин давра дар ташаккули ибораҳои феълӣ пасоянди –**ро** сервазифаю сермаъност. Ин пасоянд дар таркиби ибораҳои феълӣ ҳамчун воситаи алоқа барои сар задани муносибатҳои гуногуни наҳвӣ нақши муҳим дорад.

Пасоянди –**ро** бештар мафъули бевоситаро ба феъл алоқаманд кардааст. Ин вазифаи асосии пасоянди «–**ро**» маҳсуб меёбад: *Пас вайро нишониданду мода кашиданд* [329; 93].

Дар таркиби ибораҳои феълиҳолӣ омадани объекти бевоситаи суратнаёфта ба мушоҳида расид: *Бар канори дарё якдигарро канор гирифта ҳар кадом ба ҷонибе равон гардиданд* [336; 43]. *Пас бархосту бо иттифоқи Муҳаммад назди Имом Ҳусейн омаду якдигарро дар канор гирифтанду он зубори муртафеъ шуд* [338; 31].

Пасоянди –**ро** кам бошад ҳам, мафъули бавоситаро ба феълҳо вобаста намудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ чунин шакл гирифтани ибораҳои феълӣ аксаран ба ибораҳои феълии пешояндӣ сурат мегирад [231; 385]. Ин нақшро адо кардани пасоянди –**ро** дар назму насри классикӣ хеле маъмул аст.

Дар насри давраи мавриди назар дар шакли масдари ноқис истифода шудан бештар мушоҳида мегардад: *Шуморо дар аввал бо ман ҳамин муомала боист кард* [336; 89].

Як хусусияти ин гуна ибораҳои феълӣ дар насри ин давра он аст, ки чузъҳои ибора дар ҳолати дистактӣ воқеъ гашта метавонад: *Халифаро сухани ӯ хуш омад* [329; 54]. *Ғаливоҷро аз рӯи ҳаво назар бар вай афтод* [336; 873].

Дар баъзеи ин гуна ибораҳо пасоянди **-ро** на чун воситаи алоқа, балки чун ҳиссаи нидои калимаҳои туфайлӣ омадааст: *Худойро, ман дар ин вилоят исму расме дорам* [336; 820].

Маводи бадастоварда нишон дод, ки пасоянди **-ро** дар сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI чун асрҳои пешин бештар дар ифодаҳои устувор, ки тамоюли ба зарф гузаштан доштанд, мушоҳида гардид. Дар ин навъи ибораҳо дар насри ин давра пасоянди **-ро** маъно ва вазифаи қадимии худро нигоҳ доштааст: *Худойро сирри ин боз намой* [336; 829]. *Қазоро он руҳи муҷассам логару низор гардад* [336; 204].

Пасоянди **-ро** дар насри ин давра бо исмҳои омада, ба ғоидаи шахсе ё барои касе ё чизе равона гардидани амалро ифода кардааст. Дар ин вазифа ин пасоянд бо пешояндҳои **барои** ва **ба** муродиф аст: *Махтума ва мафтухорро сӯхбате сохтанд* [341; 204]. *Моро ҳамин обрӯ беш аст* [338; 204].

Пасоянди **-ро** дар насри ин давра чун муродифи пешоянди **аз** барои ифодаи муносибати пурқунандаи сарчашмаи амал истифода шудааст: *...пиразанеро нурсидан* [336; 1262].

Дар насри ин давра аз пешояндҳои дигар пасоянди **боз** ба назар расиду бас: *То ман дар ин хонаам ва аз хурдӣ боз медонам, ки сад хурӯсро сар буридан* [338; 73].

Бояд қайд кард, ки муҳаққиқ Б. Шарифов ҳиссаҳои **ойин**, **сифат** ва **мисол**-ро бо истилоҳи калима-пасоянд ном бурдааст [110; 205]. Мо ин морфемаҳоро чун пасванди калимасоз меҳисобем ва онҳоро дар боби ибораҳои феълӣ алоқаи ҳамроҳӣ таҳлил кардем.

Ҳамин тавр, пасоянди **-ро** дар насри ин давра дар доираи ибораҳои феълӣ вазифаҳои гуногуни нахвиро ба уҳда доштааст, вале вазифаи асосии он муносибати пурқунандагӣ, бахусус, пурқунандагии бевосита мебошад.

Дар фасли сеюми боби сеюми диссертатсия ибораҳои феълӣ алоқаи пешояндиву пасояндӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Алоқаи пешоянду пасояндӣ яке аз навъҳои камистеъмолтарини воситаи алоқа ба шумор рафта, ҳам дар осори давраи классикӣ ва ҳам забони адабии ҳозираи тоҷикӣ доираи маҳдуди истифодадоранд. Сабаб он аст, ки ба воситаи пешоянду пасояндҳо алоқа бастанӣ калимаҳо дар забони гуфтугӯ ва шеваҳои забони тоҷикӣ зиёд ба назар мерасад ва ин навъи алоқаро бисёре аз муҳаққиқони соҳаи диалектология ба қалам додаанд, чунон ки В. С. Расторгуева дуруст қайд кардааст, таҳқиқгарон ҳангоми гирд овардани мавод доир ба шева ба пешоянду пасояндҳо диққати даркорӣ надодаанд [248; 18].

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ бо ду воситаи алоқа сурат гирифтани ибораҳои феълӣ ба қайд гирифта шуд. Ин ҳолат дар байни пешоянди «аз» ва пасоянди «боз» бештар ба мушоҳида расид. Ибораҳои, ки тавассути пешоянди «аз» ва пасоянди «боз» ташаққули меёбанд, асосан, муносибати замонири ифода мекунанд. Ибора бо исмиҳои замон миқдори муддати вақтеро нишон медиҳад, ки дар давоми он ба амал омадааст: *Бозе аз хурӯсе нурсид, ки аз хурдӣ боз дар хонаи бани Одамӣ ва эшон ба дастӣ худ обу донаи ту муҳайё мекунанд* [338; 73]. *Ман ба куштани ту чунон якҷиҳат нестам, ки ба ҳеҷ ваҷҳ аз он боз наистам* [336; 1378].

Ибора бо ҷонишини **кай**, одатан, дукалимагӣ мешавад ва аз рӯйи маъно ба ибораҳои боло баробар аст. Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мазкур дар он аст, ки дар ибора алоқаи байни ҷузъҳо тавассути пасоянди «боз» равшантар зоҳир мегардад: *Эй сиёҳрӯйи ҳез ва эй номарди бетамиз, шарм намедорӣ ва аз кай боз ту чунин шудай?* [336; 988].

Бо ду воситаи алоқа сурат гирифтани ибораҳои феълӣ дар ифодаи тобиши замон дар сарчашмаҳои хаттии пешина низ характернок аст: *Аз он вақт боз ки бар он нур назар доштанд, аз ҳоли якдигар хабар доштанд* [340; 36].

Боби чорум «**Баррасии хусусиятҳои маъноии ибораҳои феълӣ**» номгузорӣ шудааст. Дар он таснифоти маъноии феълҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ таҳқиқ шуда, дар фаслҳои боби мазкур ба таҳлили феълҳо, ки ҳам ба маъноии асли ва ҳам ба маъноии маҷозӣ дар таркиби ибораҳои феълӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, таваччуҳи амиқ зоҳир шудааст.

Фасли аввали боби мазкур “**Вижагиҳои маъноии феълҳои ҳаракат дар таркиби ибораҳои феълӣ**” ном гирифта, дар он оид ба феълҳои ҳаракат дар робита ба чунин маъноҳо: макони воқеъ шудани фоил ва мафъул, ҷой ва мавқеи воқеъшавӣ ва паҳншавии амалу ҳолат, маъноии самти ҳаракат: ҳаракат аз поён ба боло, ҳаракат аз боло ба поён, ҳаракат ба самте мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки маъноии луғавии вожаҳо омилҳои муҳими алоқаманд шудани ҷузъҳои ибораҳои феълӣ ва шартҳои асосии ифодаи муносибатҳои гуногуни нахвӣ маҳсуб меёбанд. Бинобар ин, ибораҳои феълӣ на танҳо дар дохили ҷумла ҳамчун унсурҳои сохти он, инчунин берун аз он ҳам чун воҳиди луғавию семантикӣ омӯхта мешаванд, зеро дар чунин ҳолат низ ин нахвӣ ибора ҳолат, мафҳуми мураккаб ва вазъияти мушаххасро ифода менамояд.

Чуноне ки дар боло ишора рафт, дар таснифоти маъноии феъл, ки дар таркиби иборати феълӣ ба сифати ҷузъи асосӣ сурат мегирад, ҳанӯз як қоида ё меъёри муайяни ҷудо кардани гурӯҳҳои маъноӣ мавҷуд нест: «...шиносӣ бо вазифаҳои асосии забон нақши гуногун доштани воҳидҳои забонро вобаста ба мақсад ва хусусияти истифодабарии онҳо, роҳҳо ва тарзи мухталифи ифодаи маъноӣ воҳидҳои забонро муайян мекунад ва инчунин, бо назардошти махсусияти ин ё он функсияи забон таҳлили маъноӣ ин ё он воҳиди забонро муқаррар мекунад» [229; 136].

Дар забони сарчашмаҳои ҳаттии асрҳои XV-XVI доираи маъноӣ феъл дар таркиби ибораҳои феълӣ нисбат ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқи фарохтар, дараҷаи амалиётнокӣ ва муассирии он бештар аст, зеро он ба сухан бештар фаъолӣ, характернокӣ ва муассирӣ бахшида, дар фаҳми кас оид ба ҳодисаҳо таассуроти пурра пайдо мекунад. Аз ин ҷиҳат, ибораҳои феълӣ дар забони сарчашмаҳои ҳаттии ин давра гурӯҳи қалонро ташкил карда, ҳамчун воситаи забонӣ ва услубӣ нақши муҳим мебозанд.

Дар байни ҷузъҳои ибораҳои феълӣ ҳам маъноии луғавӣ ва ҳам маъноии грамматикӣ, баробари муносибатҳои нахвӣ мавқеи муҳим доранд. Бинобар ин, ҳангоми таҳлили ибораҳои феълӣ ҳам маъноии луғавӣ ва ҳам маъноии грамматикӣ феълҳо ба назари эътибор гирифта шудааст, чунки маъноии луғавӣ ҳарчанд асосӣ бошад ҳам,

дар таркиби ибораҳои феълӣ вай бо маъноӣ грамматикӣ зич алоқаманд аст.

О. С. Ахманова дар ишора ба ин масъала қайд менамояд: “Маъноӣ грамматикӣ ҳам дар шакли мундариҷа ва ҳам дар шакли ифода бидуни маъноӣ луғавӣ чудо буда наметавонад. Вале маъноӣ луғавӣ гарчанде асосӣ бошад ҳам, дар калима бо маъноӣ грамматикӣ алоқаманд аст ва бидуни он ифода намешавад. Бад-ин ҷиҳат маъноӣ луғавӣ ва маъноӣ грамматикӣ хусусияти асосии калима ба шумор мераванд [128; 68].

Феълҳои ҳаракат дар таркиби ибораҳои феълӣ дорои хусусиятҳои хоси маъноӣанд, яъне онҳо ба ғайр аз маъноӣ муқаррарии худ маъноҳои дигарро низ ифода кардаанд. Масалан, феълӣ **рафта** дар таркиби ибораҳои феълӣ маъноҳои гуногунро ифода кардааст: а) ибтидо, оғози амал: *Рӯзе Ҳазрати Амир ба роҳе мерафт* [338;19]; б) макони сӯй ва самти амал: *Ба Хуросон рафт ва дар он ҷо ба воситаи ҳарзагӯӣ ба дасти Амир Абдуганӣ, қушта шуда* [341;100]; в) ҳаракат қардан, равон шудан: *Сиддиқ ба масҷид рафта хоҷаи канизакро талабид* [329;73] ва ғайра. Чунин таҳлил бо ҳамаи феълҳои ҳаракат, ки дар таркиби ибораҳои феълӣ маъноҳои гуногунро ифода кардаанд, дар диссертатсия мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Дар фасли дуюми ин боб, ки “**Вижагиҳои маъноӣ феълҳои амал дар таркиби ибораҳои феълӣ**” ном гирифтааст, тобишҳои маъноӣ феълҳои амал дар таркиби ибораҳои феълӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳлилу тасвири маводи бадастомада нишон дод, ки феълҳои ифодакунандаи мафҳуми амал низ дар таркиби ибораҳои феълӣ осори хаттии мавриди назар серистеъмоланд. Дар бисёр мавридҳо феълҳои, ки иҷро ва қорбурди онҳо ба ҳаёти ҳаррӯза тааллуқ доранд, дар онҳо маъноӣ амал ва ҳаракат бо ҳам якҷоя ба вучуд меоянд.

Таҳлили маводи бадастомада собит намуд, ки дар сарчашмаҳои хаттии ин давра ҳолати дар ду шакл мавриди истифода қарор гирифтани ҳамон як ибораи феълӣ ҳодисаи маъмул будааст. Ин ҳолат дар «Баҳористон» ва «Латоиф-ут-тавоиф» дучор омад: *Имрӯз даст ба зорат бикшоюму ҳар чӣ биёбам, бирабоям ва фардо бо Фиръавн дар отаи дароям* [329;106]. Он хоҳам, ки имрӯз даст ба

зорату тороч баркушоюму фардо бо Фиръавн Намруд дар оташ дароям [338; 89].

Зимнан бояд қайд кард, ки чузъҳои ибора байни якдигар ҳамеша дар муносибати муайяни маъноӣ қарор доранд ва маъноӣ ибора аз маъноӣ чузъҳои он ба вучуд меояд. Хусусияти тобишҳои маъноӣ ибора бештар бо маъноӣ луғавӣ чузъҳои он муайян мегардад. Махсусан, дар феълҳои таркибии номӣ, ки дар системаи феъл мақоми хоссаро соҳиб аст, тавассути хизмати якуми чузъҳои маъноӣ дилхоҳи феълҳо ба даст меояд. Дар ҳангоми таҳлили маъноӣ феъл ба мушоҳида расид, ки чузъи асосӣ (феъл) барои ифодаи ин ё он амал хизмат мекунад. Чузъи тобеъ бошад, дар якҷоягӣ бо чузъҳои асосӣ ҳамеша дар муносибати маъноӣ мебошад. Аз ин бармеояд, ки чузъи тобеи иборати феълӣ баробари чузъи асосӣ барои ифодаи ин ё он амал мавқеи муайяно дорост. Ин феълҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ метавонанд дар шаклҳои гуногун якҷанд тобишҳои маъноӣ ифода кунанд. Масалан, дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар вожаи **печид** ба мазмуни феълӣ **печонидан** ба таври фаровон ба қор рафтааст: *Онҳоро дар когази ҳарири бағдодӣ печид* [336; 391]. *Баъд аз чанд рӯз ӯро дар бурё печид* сӯхтанд [341; 31]. *Валлоҳ, агар тамоми дунё дар жандаи ӯ печид* будӣ, кири гиристан накардӣ [338; 31].

Дар ин қолаби ибораҳои феълӣ феълҳои ҳаракату амал, ҳолату вазъият мафҳуми таъсири ҳаракат, амалиёт, тағйири аломатро фаҳмонида, баробари ин маъноӣ зиёди луғавию грамматикиро ифода кардаанд: **омадан** ба маъноӣ **рафтан**: *Шоире ба таваққӯи ғоида ба дари хонаи Маъни Зоида омад* [329; 70]; **омадан** ба маъноӣ **боридан**: *Рӯзе барфи азим меомад* ва боди сарди аниф мечаст [338; 197]; **омадан** ба маъноӣ **галтидан**, **афтодан**: *Шахсе аз бома бияфтод* ва **баргардани Мавлоно омад**, чунин ки мӯҳраи **гардани ӯ қусуре ёфт** [338; 129] ва *гайра*.

Фикрҳои болоро чамъбаст намуда, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар ташаккули ибораҳои феълӣ баробари мақоми хусусиятҳои грамматикӣ калимаҳо боз омӯзиш, таҳқиқ ва баррасии вижагӣҳои маъноӣ феълҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ низ аҳамияти бузург дорад. Таҳқиқи ҳаматарафаи гурӯҳҳои семантикӣ феълҳо бо тобишҳои гуногуни маъноӣ аз он ҷиҳат зарур

ва муфид аст, ки вай барои ҳалли амиқи як қатор маъноҳои дигари грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик низ ёрии калон хоҳад расонид.

Дар **хулосаи** диссертатсия натиҷаҳои илмии аз таҳқиқ бадастомада ҷамъбаст шудаанд. Таҳқику таҳлили хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълии осори адабиёти классикӣ, махсусан, асрҳои XV-XVI нишон дод, ки дар тӯли чандин асрҳо қисмати зиёди қолабҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик сохтору маъноӣ худро то андозае нигоҳ доштаанд. Бо вучуди ин, ибораҳои феълие низ ҳастанд, ки дар забони ҳозираи тоҷик ба тағйироти шаклӣ ва маъноӣ дучор шудаанд.

Гуфтаҳои болоро бо хулосаҳои зерин натиҷагирӣ кардан мумкин аст. Дар забони насри ин давра, чунон ки омӯзиши сарчашмаҳои хаттӣ собит намудааст, дар масъалаи воситаҳои алоқаи ибораҳои феълӣ баъзе тағйироти кулӣ ба вукӯъ омадаанд, ки муҳимтаринашон инҳост:

1). Дар сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI пешояндҳои номии таркибии зиёде истифода мешуданд, ки баъдтар бо мурури инкишофи забон ва суфташавии сохти нахвӣ он бисёри ин пешояндҳо аз истеъмол мебароянд, ки дар диссертатсия зикр шудаанд. [4-М].

2). Басомади пешояндҳо дар таркиби ибораҳои феълии забони осори ин давра бо назардошти муносибатҳои нахвӣ ба таври гуногун сурат гирифтааст. Ин гуна ифодашавии муносибатҳоро дар таркиби ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибӣ низ دیدан мумкин аст. Дар насри ин давра дар таркиби ибораҳои феълӣ барои ифодаи муносибати ҳолии макону масоҳат пешояндҳои гуногун истифода шудаанд. [11-М].

3). Дар забони насри асрҳои XV-XVI серистеъмол гардидани пешояндҳои номӣ дар таркиби ибораҳои феълӣ бесабаб нест. Пайдоиши пешояндҳои номӣ, пеш аз ҳама, ба қонуният ва тамоюли озод шудани пешояндҳои аслӣ аз сервазифагӣ сермаъноии онҳо ва пайдоиши муносибатҳои нав ба нави байни ашё ва ҳаводиси олам вобастагии қавӣ дорад. Аз ин рӯ, ҳодисаи муродифӣ ҳамдигар шудани онҳо на танҳо ҳоси осори насрии ин давра аст, балки натиҷаи такмилёбии инкишофи забон аст, ки то ҳол идома дорад. [7-М].

4). Хусусияти дигари забони насри асрҳои XV-XVI дар он аст, ки дар натиҷаи ба ҳам омехтани услубҳои забон - китобӣ ва гуфтугӯӣ дар таркиби ибораҳои феълӣ шаклҳои гуногуни пешояндҳо ба таври васеъ кор фармуда мешаванд ва ҳаматарафа истифода намудани вазифа ва тобишҳои маъноии онҳо яке аз хусусиятҳои услубӣ ва забонии ин давра маҳсуб меёбад. [1-М].

5). Пасояндҳо аз лиҳози вазифаи нахвӣ ба пешояндҳо шабеҳанд, вале миқдори пасояндҳо ҳам дар забони адабии пешина ва ҳам ҳозира кам аст.

Дар забони насри асрҳои XV-XVI, асосан, пасоянди **-ро** ва пасоянди номии «**боз**» дучор шуду бас. Пасоянди аслии **барин** дар таркиби ибораҳои феълии насри ин давра ба мушоҳида нарасид. Пасоянди **-ро** дар забони адабии пешинаи тоҷик яке аз воситаҳои сервазифаю сермаъно маҳсуб меёбад. Дар забони осори хаттии асрҳои XV-XVI пасоянди **-ро**, чуноне ки дар забони адабии муосири тоҷик ба мушоҳида мерасад, дар таркиби ибораҳои феълӣ бештар барои ифода кардани муносибати пурқунандагӣ (мафъули) мавриди қорбурд қарор гирифтааст. [13-М].

6). Ифодаи муносибати ҳолии сабаб дар таркиби қолабҳои феълӣ бо пешоянди **дар** дар таърихи забони тоҷикӣ собиқаи дерин дошта бошад ҳам, муҳаққиқони забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин вазифаи пешоянди **дар-ро** зикр накардаанд. Дар насри асрҳои XV-XVI пешоянди **дар** дар таркиби ибораҳои феълӣ бо исмҳои амалу ҳолат омада, сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолатро бо тобиши иловагии пурқунандагӣ хеле зиёд нишон додааст: дар ториқӣ роҳ ғалат қардан [336; 1038]. [10-М].

7). Дар насри ин давра ҷойи ҷузъҳо нисбатан озод буда, гоҳо ҷузъи асосӣ пеш аз ҷузъи тобеъ ҳам омадааст: Эшон **бахилӣ мекунад дар мадҳ** ва **чавонмардӣ мекунад дар ҳаҷв** [336; 217]. Зуд бошед, ки бозгардаму **паноҳ барам ба кӯҳе** [338; 54]. [16-М].

8) Дар баъзе таҳқиқот қайд шудааст, ки шакли «**бар рӯйи**» дар забони адабии пешина барои ифодаи ҳоли макон дучор нашуд, аммо мисолҳои гирдовардаи мо собит намуданд, ки дар ифодаи муносибати маконӣ ин пешоянд дар забони адабии пешина низ мустаъмал будааст: Ногоҳ боз ҳамон ғаливож **бар рӯйи ҳаво пайдо шуд** [336; 872]. [19-М].

9) Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ вобаста ба маънои феъл як гурӯҳи муайяни ибораҳои феълии пешояндӣ метавонанд дар шакли алоқаи пешояндӣ ва ё алоқаи ҳамроҳӣ мавриди қорбурд қарор гиранд. Дар китобҳои дарсии мактабҳои олии, аз ҷумла «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» мисолҳои навъи «кӯча баромадан» зери алоқаи ҳамроҳӣ дода шудаанд ва, ба фикри инҷониб, дуруст аст, зеро ихтисор шудани пешоянд тарзи алоқаро тағйир медиҳад. [12-М].

10) Як хусусияти характерноки ибораҳои феълии ин давра он аст, ки ҷузъҳои ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ аз рӯйи ҷойгиршавии ҷузъҳои худ дар ҳолати ҳамшафат (контактӣ) ва фосиладор (дистантӣ) меоянд. Дар ибораҳои феълии алоқаи контактӣ тобеъшавандаю тобеъкунанда ҳамеша ҳампаҳлу меоянд: андак тааммул қардан [336; 35], музтариб дидан [336; 4].

Дар алоқаи дистантӣ (фосиладор) байни ҷузъи тобеъ ва калимаи асосӣ вожаҳои дигари ба мазмуни умумии ҷумла алоқаманд истифода мешаванд:...**дуаспа** ба сари ман **тохтан** [338; 35]. ...**назорақунон** ба байғулае **оромидан** [341; 553]. [21-М].

11) Дар насри давраи таҳқиқшаванда пешоянди **ба** барои ифодаи муносибати ҳолии мақсад хеле вофир истифода шудааст. Дар бештари ин мисолҳо пешоянди **ба** бо пешоянди **барои** муродиф аст. Мо ба зиёда аз 28 ҳолат дучор шудем, ки пешоянди «**ба**» чун муродифи пешоянди **барои** муносибати ҳолии мақсадро ба таври барҷаста ифода қардааст. [3-М].

12) Дар забоншиносии тоҷик ғайр аз ин хелҳои маъмули алоқа-алоқаи изофӣ, мувофиқат, изофӣ-вобастагӣ (пешояндӣ), изофию пасояндӣ, пешояндию пасояндӣ, пасояндию бандакҷонишинӣ ва артиклӣ- пешояндӣ ном бурда шудаанд, вале дар насри давраи мавриди пажӯҳиш ин навъи алоқаҳо (ғайр аз алоқаи артиклӣ - пешояндӣ) дар таркиби ибораҳои феълӣ роиҷ нестанд. Ба ҳар навъи ин алоқаҳо дар таркиби ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои алоҳида танҳо як ё ду мисол дучор меояду бас [8-М].

13) Таҳлили маводи бадастоварда нишон дод, ки дар забони сарчашмаҳои хаттии ин давра феълҳои ҳастанд, ки пешоянд ё пасоянди муайянеро талаб мекунанд ва алоқаи онҳоро метавон вобастагии пешояндӣ номид. Чунончи, феълҳои «*тарсидан*»,

«*францидан*» ва амсоли инҳо ҳамеша ҷузъи тобеи худро бо пешоянди **аз** алоқаманд мекунанд ё феълҳои гузаранда ҳамеша объекти муайяно тавассути пасоянди **-ро** тобеъ мекунанд. [6-М].

14) Дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар феълҳои ҳаракату амал, ҳолату вазъият мафҳуми таъсири ҳаракат, амалиёт, тағйири аломатро фаҳмонида, баробари ин, маъноӣ зиёди луғавию грамматикиро ифода кардаанд. Ин феълҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ метавонанд дар шаклҳои гуногун якҷанд тобишҳои маъноро ифода кунанд. [20-М].

15) Тарзу услуби нигориши сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ нишон дод, ки он ба забони адабии муосири тоҷик ва шеваҳои он робитаи зич дорад. Таҳлили муқоисавии вижагиҳои дастурӣ (грамматикӣ) ва маъноии ибораҳои феълӣ осори хаттии асрҳои XV-XVI сохт, ки онҳо бо вазифа ва мақоми истеъмолашон бо мавқеи дар забони адабии муосири тоҷик дошташон, асосан мутобиқат доранд.

Таҳқиқи хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар насри осори адабии асрҳои XV-XVI баҳри кушодани вижагиҳои хоси забони классикӣ ва ғановати он ва муайян кардани мақоми асарҳои ин давра дар устувордошт, тақомул ва рушди забони адабии тоҷикӣ ёрӣ мерасонад. [24-М].

**Мухимгарин вежагиҳои диссертатсия дар таълифоти зерини
муаллиф инъикос ёфтааст:**

**1. Маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи шомили ҚОА-и
Федератсияи Россия ва ҚОА-и назди Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

[1-М]. Ғаффоров, А. О. Тадқиқи Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар забоншиносии тоҷик // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №4 [47]. 2012. - С.129-131.

[2-М]. Ғаффоров, А. О. Ибора ва мавқеи он дар низоми синтаксис // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №4 [47]. 2012.-С.265-267.

[3-М]. Ғаффоров, А. О. Мавқеи пешоянди “ба” дар ташаккули ибораҳои феълӣ [дар асоси маводи Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ] // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №5 [48]. 2012. - С.242-245.

[4-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номии таркибӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №2 [51]. 2013. -С. 276-280.

[5-М]. Ғаффоров, А. О. Алоқаи мувофиқати грамматикӣ ва баъзе хусусиятҳои он дар насри асри XVI // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.-Душанбе: Сино, 2013, №4/6 [122]. -С. 100-103. (ҳаммуаллифӣ).

[6-М]. Ғаффоров, А. О. Ифодаи муносибати макон бо пешоянди “аз” дар насри асри XVI // Ахбори Академияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ.-Душанбе. №2 [234]. 2014.-С. 69-72. (ҳаммуаллифӣ).

[7-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълии муносибати масоҳавӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.- Душанбе.- №1 [56], 2014. -С. 328-332.

[8-М]. Ғаффоров, А.О. Алоқаи калимаҳо ва ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо пешоянди “ба” дар насри асри

XVI //Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №1 [56-2]. 2014.-С. 363-366. (ҳаммуаллифӣ).

[9-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълии муносибати пурқунандагӣ бо пешоянди “бар” дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, -№3 [58-1]. 2014. -С. 338-341.

[10-М]. Ғаффоров, А. О. Алоқои калимаҳо ва ифодаи муносибати ҳоли бо пешоянди “дар” дар насри асри XVI // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон -Душанбе, № 4/2 [133]. 2014. -С. 56-58.

[11-М]. Ғаффоров, А. О. Алоқои калимаҳо бо пешояндҳои номӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе.-№4 [59]. 2014.-С. 255-262.

[12-М]. Ғаффоров, А. О. Алоқои калимаҳо бо пешояндҳои номӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.-Душанбе: Сино, №4/1 [159]. 2015. - С.97-102. (ҳаммуаллифӣ).

[13-М]. Ғаффоров, А. О. Алоқои калимаҳо ва тобишҳои маъноии феълҳо бо пасоянди “-ро” дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №1 [62-2]. 2015. - С. 317-319.

[14-М].Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ ва ифодаи тобишҳои маъноӣ бо пешоянди “бо” дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №5 [66]. 2015.-С.110-112.

[15-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои “бо”, “бе”, “то” ва “барои” [аз барои] дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» -и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №6 [67]. 2015. - С. 122-124.

[16-М]. Ғаффоров, А. О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №3 [70]. 2017.- С. -80-83.

[17-М]. Ғаффоров, А. О. Тобишҳои маъноии феълҳо дар таркиби ибораҳои феълии алоқои ҳамроҳӣ дар насри асри XVI

// Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №3 [70]. 2017. - С. 83-87. (ҳаммуаллифӣ).

[18-М]. Ғаффоров, А. О. Ифодаи муносибатҳои ҳолии макон бо пешояндҳои номӣ ва номи таркибӣ дар осори хаттии асри XV // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №1 [73]. 2018. - С. 74-77.

[19-М]. Ғаффоров А. О. Ибораҳои феълии муносибати ҳоли бо пешояндҳои асли дар насри асрҳои XV-XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, № 2 [79]. 2019. -С. 54-58.

[20-М]. Ғаффоров, А. О. Хусусиятҳои маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №4. [81]. 2019. -С. 11-15.

[21-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ дар забони насри асрҳои XV-XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №1 [84]. 2020. - С.8-12. (ҳаммуаллифӣ).

Асарҳои дигар:

а) Монография:

[22-М]. Ғаффоров, А. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ/ А. Ғаффоров.-Душанбе: Ирфон, 2014.-140 с.

[23-М].Ғаффоров, А. Хусусиятҳои грамматикӣ ибораҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI]./ А. Ғаффоров.-Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2020.-222 с.

б)Мақолаҳо дар маҷалла ва маҷмӯаҳои илмӣ:

[24-М]. Ғаффоров, А. О. Муродиф шудани пешояндҳои асли дар таркиби ибораҳои феълии пешояндӣ // Маҷаллаи Адаб.1996.-№7. -С. 9-11.

[25-М]. Ғаффоров, А. О.- Ибораҳои феълӣ бо пешоянди «бар» дар Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони дониш. [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: Ҳумо, 2001. -С. 168-172.

[26-М]. Ғаффоров, А. О. Ифодаи муносибатҳои нахвӣ бо пешояндҳои асли дар таркиби ибораҳои феълӣ [дар асоси маводи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ] // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони дониш. [Маҷмуаи илмӣ]. - Душанбе: Ҳумо, 2002. –С. 220-226.

[27-М]. Ғаффоров, А. О. Таҳқиқи масъалаҳои назарияи ибора дар забоншиносии тоҷик. // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша. [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: Ҳумо, 2004. –С. 288-294.

[28-М]. Ғаффоров, А. О. Муродифоти пешояндҳои асли (дар асоси маводи Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша [Маҷмуаи илмӣ]. - Душанбе: Ҳумо, 2005. –С. 359-364.

[29-М]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешоянди то дар Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: «Ҳумо», 2006. –С.185-190.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ С. АЙНИ**

УДК 809.155.0

На правах рукописи

ГАФФОРОВ АБДУШУКУР ОДИНАШОЕВИЧ

**ГРАММАТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ТАДЖИКСКОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛА ПРОЗАИЧЕСКОГО
НАСЛЕДИЯ XV- XVI ВЕКОВ)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на соискание ученой степени доктора филологических наук по
специальности 10.02.01 -Таджикский язык

Душанбе - 2021

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Принятие нового Закона о государственном языке Республики Таджикистан стало новым этапом в развитии и совершенствовании образования и культуры нашей страны. Таджикский народ под новым углом зрения стал рассматривать основу духовного бытия человека – его родной язык. Таджикский литературный язык в течение тысячелетий преодолел различные стадии развития, «приобрёл многообразные стили, испытал тенденции как простоты изложения, так и склонности к усложнённому стилю, и по сегодняшний день смог сохранить свою нерушимость, монолитность и изящность». [55;5]. Как подчёркивает Основоположник национального мира и согласия – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон: «Язык во все времена считался важным и священным средством для представления нации, и поэтому его хранение в чистоте и незапятнанности является задачей каждого носителя языка и патриотической личности» [326].

В начале XX века в процессе формирования и развития таджикского литературного языка наметились новые пути и направления, в процессе которых обнаружили и положительные, и некоторые отрицательные тенденции. Например, таджикской лингвистике появился, формировался, развивался и совершенствовался как особая наука, анализ и интерпретация его морфологических и синтаксических норм были приоритетным объектом ряда научных исследований и разработок, однако в этом процессе при установлении норм литературного языка классической прозы многие его аспекты оставались вне поля зрения некоторых авторов.

В связи с этим, в условиях развития и нового периода формирования, возрождения идентичности таджикского языка исследование вопросов истории литературного языка, в частности синтаксиса классической прозы, приобретает особую значимость, поскольку без определения и учёта истории того или иного языкового явления становится трудным, а в некоторых вопросах даже невозможным точное установление сегодняшнего состояния языка.

Изучение истории таджикского языка относится к числу актуальных и важных задач исследователей, оно должно осуществляться не только на основе законов и правил древних грамматик, а на основе ссылок на образцы поэтического и прозаического наследия классиков, поскольку литераторы классического периода были хорошо осведомлены о требованиях грамматики и их глубокосодержательные произведения были созданы в соответствии с данными грамматическими правилами и закономерностями. Кроме того, великие мастера художественного слова прошлого учитывали различные возможности живого разговорного языка периода своей жизни и применяли их с высоким мастерством.

Поэтому мы намерены в своём исследовании осознанно использовать эти достоверные источники. По причине того, что при создании таких произведений как «Бахористон» («Весенний сад») Джами, «Бадоеъ-ул-вақоеъ» («Удивительные события») Восифи, «Тухфаи Сомӣ» («Подарок Соми») Соммирзо Сафави, «Латоиф-уттавоиф» («Тонкости народностей») Али Сафи, «Чаҳор гулзор» («Четыре цветника») Хасана Нисори, «Футувватномаи султонӣ» («Книга о благородства султанов»), «Ахлоқи Муҳсинӣ» («Мухсинова этика») Хусайна Воиза Кошифи приложены усилия к применению грамматических возможностей литературного языка времени жизни и деятельности авторов, и наблюдается использование ими большого количества глагольных словосочетаний, мы в предлагаемом исследовании постарались опораться на их наследие, являющееся продуктом одного определённого и конкретного исторического периода развития таджикского языка (XV-XVI вв.).

Грамматико-семантические особенности глагольных словосочетаний в таджикском литературном языке относятся к актуальным и малоизученным вопросам языкознания, их исследование способствует не только изучению данного аспекта истории языка, но и создает благоприятные условия для дальнейшего развития таджикской лингвистики и обогащения литературного языка.

Степень изученности темы. Известно, что в последние годы издаётся большое число научных трудов и статей по различным

вопросам наследия персидско-таджикской прозы в классической литературе. Большинство исследований по языку прозаического наследия охватывает проблемы лексики и стиля языка. Однако, на наш взгляд, в завершённых исследованиях важные вопросы формирования глагольных словосочетаний, их грамматической сути, объёма словосочетаний, их формы и значения, отношения к предложению и слову до сих пор не подвергались полному и систематичному рассмотрению.

В соответствии с этим, этого, одна из неотложных задач исследования синтаксиса классической прозы состоит в том, что различные виды и группы словосочетаний таджикского языка должны быть изучены систематично и всесторонне. Глагольные словосочетания представляют собой одну из таких групп, которые в таджикском языке и по структуре, и по семантике являются наиболее сложной, многообразной и важной синтаксической единицей таджикского языка, исследований по которой всё ещё недостаточно. В целом, в таджикской лингвистике за исключением трудов А. Мирзоева, до сих пор не создано отдельного целостного исследования, специально касающегося области истории литературного языка. Многие стороны данной темы описаны по-разному, однако ещё не проводились исследования целенаправленного монографического характера.

Анализ грамматических особенностей и семантических оттенков глагольных словосочетаний в языке прозаического наследия считается актуальным вопросом исследования научного наследия, написанного в данном направлении. Со ссылкой на это, мы акцентировали свое внимание на другую сторону данного вопроса, то есть к эволюции и образованию глагольных словосочетаний. На базе материалов письменных источников классической литературы, употребляемых моделей глагольных словосочетаний нами рассмотрены синтаксические отношения, различные средства синтаксической связи и семантические оттенки таких словосочетаний в сопоставлении с современным таджикским литературным языком. Наряду с этим, в результате анализа и интерпретации степени употребления каждого из этих средств связи, с научной точки зрения определены и установлены синтаксические отношения и семантические оттенки, а также

стилистические особенности данного вида словосочетаний с учетом их применения, степени их ассимиляции или выхода из употребления в современном литературном языке и таким образом выявлены и классифицированы наиболее распространённые модели глагольных словосочетаний прозаического наследия XV - XVI веков.

Вопрос изучения и анализа языка классического наследия относится к числу тех проблем, которые с древности и по настоящее время привлекают к себе внимание научного сообщества. Как доказывает изучение научного наследия, опубликованного в данном направлении, исследования различных вопросов языка, и в частности синтаксиса прозаического наследия, началось еще с Аполлона Дискола (греческого ученого, II век н.э.). Им в его трудах об античной грамматике предприняты попытки установления правил формирования словосочетаний и предложений. На основе языковых фактов и наблюдений учёным выработана точка зрения об определённом сочетании слов, существующих в языке. Древний исследователь также проявлял интерес к основанию синтаксиса художественного наследия, приводят первые сведения о синтаксисе как пути соединения слов, то есть как словосочетаний, об особенностях их проявления. Кроме того, им приведены первые сведения по вопросу функциональности стиля словосочетаний, которые в дальнейшем были усовершенствованы другими учёными и сыграли важную роль в формировании, эволюции и расширении науки лингвистики.

В России наука о синтаксисе языка прошла собственный путь развития. Впервые в древнейших грамматиках русского языка морфология охвачен анализом как учение о частях речи, связи слов в предложении, то есть как особое учение о словосочетаниях.

В исследовании вопроса о грамматическом строе русского языка, в истории русской лингвистики важную роль сыграли «Российская грамматика» М. В. Ломоносова [211] и «Русская грамматика» А. Х. Востокова [160]. В учении М. В. Ломоносова синтаксис был определен как учение о соединении частей речи. Несмотря на то, что в процессе исследования вопросов синтаксиса великим учёным понятие «словосочетание» не использовалось, им всё же был установлен основной принцип образования сочетаний

слов. А. Х. Востоков проявил серьёзное внимание к данному вопросу, и дал оценку словосочетаниям как основной теме синтаксиса, что подчёркивается следующими словами: «Словосочетание является одной из основных тем синтаксиса, и представляет собой единицу, которая в соответствии с языковыми нормами должна объединять слова в речи» [160; 219].

В дальнейшем, начиная с трудов академика Ф. Ф. Фортунатова [283], А. М. Пешковского [242], М. Н. Петерсона [240], А. А. Шахматова [291], с конца XIX века в русской лингвистике в центре внимания учёных были поставлены вопросы двустороннего отношения словосочетаний и предложений, исследование такими известными русскими лингвистами как А. Н. Гвоздев [166], Е. С. Скобликова [271], В. П. Сухотин [269] и Н. С. Валгина [148] впоследствии внесли свой весомый вклад в решение данного круга вопросов.

Необходимо отметить, что решение актуальных вопросов словосочетаний относится к достижениям советской науки и тесно взаимосвязано с именем академика В. В. Виноградова, поскольку им изучены и проанализированы грамматические воззрения учёных прошлого и современности, и выработано особое мнение о синтаксисе, которое можно считать фундаментальным по вопросу о словосочетаниях русского языка. Учёным высказана точка зрения о сущности и размерах словосочетаний и предложений, им впервые отмечено, что словосочетания и предложения считаются центральными темами синтаксиса, при этом предложение является средством формирования, выражения и информации мысли, а словосочетание номинативной единицей как средство выражения предмета, которое входит только в средства предложения, являющегося коммуникативной системой языка. В другом месте он утверждает, что «Для изучения и распределения на группы грамматических фактов необходимо принять к сведению грамматическое исследование понятий и основных категорий языка, которое определяет связи и задачи элементов в его структуре. Такими центральными понятиями являются словосочетания и предложения. Особое место занимают словосочетания, которые по отношению к предложению имеют «меньше самостоятельности и определённости» [149; 7].

В дальнейшем статус словосочетаний в системе синтаксиса, степень их изученности, семантическая структура словосочетаний и другие связанные с ними вопросы научно обоснованы в трудах последователей и учеников В. В. Виноградова - Н. Н. Прокоповича и Н. Ю. Шведовой.

В последние годы исследование различных аспектов таджикского литературного языка стало привлекать к себе пристальное внимание таджикских учёных и исследователей. Так, некоторые грамматические особенности того или иного письменного источника или какого-либо отдельного периода формирования таджикского языка стали предметом исследования таджикских исследователей, которыми написан ряд научных диссертаций и монографий Д. Таджиев [277], В. С. Расторгуева [248], Н. Маъсуми [59], Р. Л. Неменова [228], М. Исматуллоев [35; 36], Н. Д. Гарипова [162] и др.

Не изучив историю свободных словосочетаний, и особенно глагольных, невозможно осмыслить многие вопросы формирования и структурирования их средств связи. Поэтому большинство лингвистов признают, что для установления совершенной нормы современного таджикского литературного языка необходимо обращаться к его богатой и многовековой истории.

С учётом доступных научных материалов изучение темы словосочетаний, изафетной, предложной, послеложной и примыкающей связей слов в предложении и связанных с ними вопросов, играющих важную роль для современной теории словосочетаний, в таджикской лингвистике, в основном, началось в 60-е годы XX века. В исследованиях Б. Ниёзмухаммадова [72], Н. Маъсуми [59], Ш. Ниёзи [70], Р. Гаффорова [164], Ш. Рустамова [77], С. Хушенова [287], Б. Камолиддинова [197] и других были рассмотрены теоретические вопросы словосочетаний, особенно закономерности образования и видов словосочетаний, связи словосочетаний с другими синтаксическими единицами, средства грамматической связи и др.

Конечно, в последнее время вопросу о словосочетаниях, особенно глагольных, в таджикской лингвистике придаётся всё большее значение. По данному вопросу новые сведения и

интересные мысли встречаются в книгах и статьях Д. Т. Таджиева [276], М. Н. Касимовой [48; 49], А. Халилова [93], А. Мирзоева [61; 62; 63; 64; 65], С. Абдурахимова [2; 3], М. Акрамова [122], Х. Солиева [266] и других. В частности, труд А. Мирзоева «Глагольные словосочетания с временными отношениями в современном таджикском литературном языке» [63] открыл новый этап в таджикской лингвистике. Эта работа является самым первым исследованием, где глагольные словосочетания описаны и классифицированы по структуре и семантике, а также изложены некоторые вопросы теории словосочетаний. Основная часть труда включает всесторонне изученные виды глагольных словосочетаний с временными отношениями.

Другой научный труд А. Мирзоева под названием «Вопросы словосочетаний в таджикском языке» [65] также представляет большой научный интерес. В ней автор приводит обстоятельные сведения о степени изученности словосочетаний в общей лингвистике, специфике и статусе словосочетаний в таджикском языке, о словосочетаниях в трудах по стилистике, диалектологии, об их связи со словообразованием и рассматривает другие стороны теории словосочетаний.

Следует подчеркнуть, что оба произведения синтаксиста А. Мирзоева имеют высокую ценность не только в разработке и регулировании вопросов словосочетаний таджикского языка, но также и при исследовании вопросов теории словосочетаний других языков.

Тематика словосочетаний, и в частности глагольных, как самостоятельных синтаксических единиц, исследована и освещена в учебниках для вузов, составленных известным лингвистом Р. Гаффоровым [28], в которых вопросу разновидностей синтаксической связи и способов их выражения в словосочетаниях выделен специальный раздел.

О глагольных словосочетаниях и разновидностях синтаксической связи развёрнутые и интересные сведения в связи с трактовкой синтаксических функций вспомогательных слов и отображением членов предложения даны в учебниках «Грамматика современного литературного таджикского языка» [17] и трудах диалектологов В. С. Расторгуева [248], Ф. Джураев [180] и других.

Р. Гаффоров, подробно останавливаясь на вопросе словосочетаний, и особенно, глагольных, приводит интересные и ценные суждения в ходе исследования синтаксиса простых предложений южных диалектов таджикского языка [24].

Профессор М. Н. Касимова в «Очерках по синтаксису простых предложений прозы XI века» приводит сведения об инфинитивных словосочетаниях и синтаксических отношениях [50]. Следует подчеркнуть, что это единственное произведение, в котором приведены относительно развёрнутые сведения об инфинитивных словосочетаниях в классической прозе (XI век).

В дальнейшем в других трудах лингвистов, где рассматриваются вопросы синтаксиса, содержатся сведения о словосочетаниях как отдельных единицах языка. Об этом свидетельствуют научные труды М. Б. Нагзибековой [225], Х. М. Камолова [42], М. Газиевой [161], А. О. Гаффорова [163], С. О. Ходжаевой [285], С. Х. Курбонова [208], М. Темуровой [278], С. М. Расулова [253] и других. Однако всё ещё отсутствуют исследования, посвящённые различным видам словосочетаний, за исключением диссертации А. Гаффорова [163], в которой ставится вопрос изучения глагольных словосочетаний в классической прозе на основе материалов современного литературного таджикского языка.

Несмотря на эти достижения, вопрос изучения и исследования глагольных словосочетаний в таджикской лингвистике до сих пор не соответствует требованиям. В целом, в таджикской лингвистике всё ещё отсутствуют отдельные завершённые труды, касающиеся истории литературного языка. Некоторые аспекты данной темы отображены без проведения серьёзного исследования.

В связи с этим, изучение и исследование различных аспектов глагольных словосочетаний, особенно, на базе материалов наследия классической литературы обладает огромным значением. Как показывают наблюдения, исследование формирования и совершенствования грамматических особенностей, а также описание семантических оттенков глагольных словосочетаний на основе материалов отдельных периодов наследия классической литературы нуждается во всестороннем исследовании.

Цели и задачи исследования. Цель исследования заключается в конкретизации грамматико-семантических особенностей

глагольных словосочетаний таджикского литературного языка, а также в уточнении особенностей эволюции структуры и употребления глагольных словосочетаний в письменном наследии XV-XVI веков. Наряду с этим, исследование эволюции глагольных словосочетаний на базе материалов письменных источников данного периода, этапов их совершенствования, конструирования и развития средств связи между основными и вспомогательными компонентами глагольных словосочетаний, особенно первичных предлогов, именных предлогов, именных составных предлогов, именных изафетных предлогов, предлогов и послелогов, а также грамматико-семантических особенностей данных средств исследуемого периода избраны нами в качестве одной из важных целей диссертационной работы. Наряду с этим, отображая частотность и степень употребления каждого из средств связи, к важным моментам исследования мы относим и их стилистические признаки, сегодняшнее состояние употребления, ассимиляцию или выход из употребления, вытеснение определенного количества этих средств за рамки употребляемых моделей глагольных словосочетаний исторического периода. Поставленная цель требует от исследования выполнения следующих задач:

- исследование теоретических вопросов, связанных с грамматико-семантическими особенностями глагольных словосочетаний на основе материалов прозы XV-XVI веков;

- сбор и классификация глагольных словосочетаний по семантике, грамматическим особенностям и степени их использования;

- определение статуса и позиции глагольных словосочетаний в прозаическом наследии XV-XVI веков;

- определение употребляемых моделей глагольных словосочетаний;

- выявление средств связи между компонентами глагольных словосочетаний и в связи с этим определение лексико-грамматических особенностей компонентов словосочетаний:

- описание синтаксических отношений с различными смысловыми оттенками;

-определение сходства и отличия глагольных словосочетаний языка прозаического наследия XV-XVI веков с современным литературным таджикским языком;

- определение степени употребления предлогов, послелогов и других средств связи как грамматических средств методом частотности;

- описание стилистических особенностей, сходства и близости глагольных словосочетаний прозаического наследия XV-XVI веков с современным таджикским литературным языком;

-определение эволюции глагольных словосочетаний посредством различных средств синтаксической связи;

- установление степени употребления предлогов и послелогов в составе глагольных словосочетаний в качестве средств связи;

-выявление глагольных словосочетаний, сформированных посредством двух средств грамматической связи;

- определение семантических особенностей глаголов в составе глагольных словосочетаний и в ходе анализа семантических групп глаголов принятие во внимание их прямого и переносного значений.

Объект исследования. Поскольку темой диссертационного исследования являются грамматико-семантические особенности глагольных словосочетаний, в качестве объекта исследования отобраны материалы письменных источников XV-XVI веков. Следовательно, глагольные словосочетания в прозаическом наследии данного периода могут быть рассмотрены в качестве материала и как объекта исследования.

Предмет исследования. Проблемы грамматико-семантических особенностей глагольных словосочетаний на примере прозы XV-XVI веков рассматриваются в связи с другими языковыми единицами источников прозы из наследия литераторов указанного периода в качестве предмета данного исследования.

Материалы исследования. Данная диссертационная работа осуществлена на основе полного и глубокого анализа письменных источников XV-XVI веков «Баҳористон» Абдуррахмона Джами, «Бадоеъ-ул-вақоъеъ» Зайниддина Махмуда Восифи, «Аҷоиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» Ахмада ибн Мухаммада ибн Арабшаха, “Футувватномаи султони”, “Ахлоқи Муҳсинӣ” Хусайна Воиза

Кошифи, «Тухфаи Сомӣ» Соммирзо Сафави, «Латоиф-ут-тавоиф» Фахриддина Али Сафи, “Чаҳор гулзор” Ходжи Хасана Нисори.

При анализе материалов и в целях сопоставления различных моделей глагольных словосочетаний в круг нашего внимания были включены также и другие произведения рассматриваемого периода, а также письменные источники различных периодов, в частности “История Байхаки” Абулфазла Байхаки (XI век), “Гулистан” Саади (XIII век), “Нузхат-ул-арвох” Мир Хусайна Хирави (XIV век).

Методологической и теоретической основой данного диссертационного исследования послужили научные труды и теоретические воззрения исследователей-лингвистов, создавших ценные исследования по теории словосочетаний, грамматико-семантическим особенностям и оттенкам глагольных словосочетаний, а также особенностям языка прозаического наследия. В этой связи, нами при исследовании теоретических проблем работы, исследовании общих и важных вопросов темы диссертации в качестве теоретической и методологической основы были избраны труды российских и иностранных исследователей И. Риса, Фердинанд де Соссюра, Н. И. Греч, В. Н. Ярцевой, Л. И. Илия, Е. А. Крашенинниковой, М. В. Ломоносова, Ф. И. Буслаева, А. В. Добиаш, А. Х. Востокова, Ф. Ф. Фортунатова, А. М. Пешковского, М. Н. Петерсона, А. А. Шахматова, Л. В. Щербы, А. А. Потемня, И. И. Мещанинова, Р. Якобсона. При исследовании вопросов теории словосочетаний в научном наследии и непосредственно в трудах исследователей данной отрасли нами были задействованы работы В. В. Виноградова, З. Клеменевич, Е. С. Скобликовой, В. П. Сухотина, Н. С. Валгиной, А. М. Пешковского, Н. Н. Прокоповича, И. К. Овчинниковой, Ю. А. Рубинчика, К. Г. Залемана, Ю. Н. Шведовой, О. В. Александровой, Р. Барта, М. М. Бахтина, Г. А. Золотовой, В. В. Иванова, Е. С. Кубряковой, Ю. М. Лотмана, А. Ю. Купаловой, П. А. Леканта, В. А. Добромыслова, В. В. Бабайцевой, Г. А. Фомичёвой, Г. О. Винокура, С. В. Воронина, А. Н. Гвоздева, Т. П. Ломтева, Ю. М. Сеидова, А. Абдуллоева, К. Сарыева и других.

Рассмотрением и анализом охвачены многие теоретические аспекты словосочетаний, особенно вопросы взаимосвязи словосочетания с предложением, придаточными предложениями и членами предложения, средств грамматической связи, изучения

особенностей языка наследия литераторов определенного периода, осуществлённые таджикскими лингвистами и исследователями, такими как Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсуми, В. С. Расторгуева, Р. Гаффоров, Р. Джураев, М. Исматуллоев, Г. Джураев, Ф. Зикриёев, М. Норматов, Б. Камолиддинов, С. Атобуллоев, К. Каландаров, Д. Ходжаев, М. Давлатова, Г. Камолова, Р. Эгамбердиев, Х. Хусейнов, С. Аслиддинов, А. Халилов, А. Каримов, А. Хасанзода, Х. Маджидов, Н. Офаридаев, Ш. Исмоилов, З. Мухторов, С. Рахматуллозода, Р. Самадова, М. Джабборова, С. Назарзода, М. Султонов, М. Қ. Саломийён, О. Касимов, Д. Хомидов, Ж. Гулназарова и другие, на теоретические и методологические основы исследований которых мы опирались в процессе работы над нашим исследованием.

Следует подчеркнуть, что так как предлагаемое исследование преследует цель охвата темы словосочетаний, перед нами возникла научная необходимость обратиться к ряду произведений данной отрасли, сформировать свои взгляды с учётом суждений таджикских исследователей Ш. Н. Ниёзи, Д. Т. Таджиева, Ш. Рустамова, С. В. Хушеновой, М. Н. Касимовой, Г. Джураева, А. Мирзоева, А. Халилова, Б. Камолиддинова, С. Абдурахимова, М. Акрамова, А. Алиева, Х. Солиева и исследователей последних лет С. Ходжаева, С. Курбонова, Х. Камолова, М. Темуровой, С. Расулова и других, и на основе их выводов осуществить своё исследование о словосочетаниях, особенно, глагольных словосочетаниях современного литературного таджикского языка.

Методы исследования. В диссертации активно использовались популярные и проверенные методы лингвистического исследования, такие как сопоставительный, метод наблюдения и сравнения, синхронный и диахронный методы, пояснение и толкование, сопоставительно-аналитический метод, семантический и стилистический, а также приёмы анализа, детализации и обобщения анализируемых материалов, текстологического анализа и форм подсчёта частотности примеров.

Научная новизна исследования проявляется в том, что в нём впервые рассматриваются грамматические особенности и семантические оттенки глагольных словосочетаний в письменном наследии XV-XVI веков. Кроме того, на базе науки семантологии

впервые циклично изучены семантические оттенки глаголов в составе глагольных словосочетаний литературного языка XV-XVI веков. В диссертации на основе материалов письменных памятников рассматриваемого периода истории впервые исследованием охвачены формирование глагольных словосочетаний, развитие средств связи между компонентами глагольных словосочетаний, соединение частей словосочетаний двумя грамматическими средствами, синтаксические отношения, предложные сочетания, употребляемые модели таких словосочетаний и их сопоставление с современным литературным таджикским языком, стилистические особенности данных словосочетаний с глагольными словосочетаниями современного таджикского языка, современное состояние применения стилистических особенностей глагольных словосочетаний, частотность предлогов и послелогов как средство связи и другие проблемы, связанные с синтаксисом словосочетаний.

Наряду с этим, в диссертации всесторонне изучена связь между синтаксическими и фразеологическими словосочетаниями, степень их употребления в классической прозе XV-XVI веков, впервые проведено научное исследование грамматической синонимии глагольных словосочетаний, особенностей моносемии предлогов и послелогов, роли грамматических средств и глагольных форм в формировании синонимии глагольных словосочетаний.

Теоретическое значение исследования. Исследование синтаксиса в ценном наследии классического периода является достаточно актуальной проблемой таджикской лингвистики. Особенно язык прозаического художественного наследия классиков, сыгравший великую роль в истории цивилизации таджикского народа, обладает особым значением в раскрытии и освещении многих особенностей взаимодействия слов и взаимосвязи их синтаксических отношений.

Способ и стиль написания исследуемых произведений показал, что они тесно взаимосвязаны с современным литературным языком и его диалектами. Исследование грамматико-семантических особенностей глагольных словосочетаний и связи между их компонентами в прозе XV-XVI веков способствует снятию покровов и раскрытию тайн богатого классического языка,

определению его богатства и установлению статуса письменных источников исследуемого периода в укреплении, совершенствовании и развитии таджикского литературного языка.

Практическая значимость исследования. Результаты исследования на практике окажут содействие в преподавании дисциплин по лингвистическим специальностям, таким как лексикография, синтаксис, стилистика, риторика, текстологический анализ художественного текста, а также написании учебников и учебных пособий, толковых словарей и энциклопедий по наследию литераторов исследуемого периода. Кроме того, отдельные разделы диссертации могут быть рекомендованы как предметы по специальностям лингвистика, синтаксис, текстология и как учебные дисциплины в вузах.

На защиту выносятся следующие положения:

1. В языке письменных источников XV-XVI веков семантическое поле глагола представлено более широко по сравнению с другими частями речи, степень его функциональности и воздействия более высока, поскольку он придаёт активность, характерность и влияние речи и создаёт в сознании человека полную картину явлений и событий.

2. Анализ теоретических вопросов словосочетаний показал, что насколько сложна взаимосвязь между элементами языка, которые в различных сферах языка взаимодействуют друг друга, приводит к возникновению проблем на различных языковых ярусах. Изучение и анализ проблемы истории глагольных словосочетаний таджикского языка является актуальным, позволяет решить многие проблемы современного литературного таджикского языка и точно определить течение его развития.

3. На основе исследования средств связи между компонентами глагольных словосочетаний (основных и подчинённых слов), особенно, предлогов и послелогов, которые служат средствами связи, на основе письменного наследия исследуемого периода полному и глубокому анализу подвергнуты формы выражения глагольных словосочетаний, степень употребления каждого предлога и послелога в составе глагольных словосочетаний, их отличия от современного литературного языка, синтаксические

модели и признаки их стиля, а также состояние ассимиляции или выхода из употребления данного вида словосочетаний.

4. В образовании глагольных словосочетаний и выражении различных синтаксических отношений в прозе исследуемого периода активно использованы первичные и именные предлоги. При анализе материала установлено, какие лексические группы глаголов могут использоваться вместе в качестве основного компонента, и какие лексические группы существительного и других слов могут быть выражены определенным предлогом в качестве подчинённого компонента, а также какие синтаксические отношения они могут выражать: *чунончи: ба ҳоқими Басра додан [329;53]* – отдать правителю Басры, *дар меҳмонхона даровардан [336;1131]* – вводить в гостинную, *аз тарс беҳуш гардидан [338;29]* – терять сознание со страха, *бар бом баровардан [336;847]* – выводить на крышу, *аз пеши имом гузаистан [338;36]* – проходить перед имамом, *ба дари хона расидан [336;65]* – дойти до двери дома, *аз пайи сайде тохтан [336;752]* – гоняться за дичью и др.

5. В послеложной связи глагольных словосочетаний письменного наследия данного периода в основном проанализирован послелог **-ро**. Небольшое количество послелогов связано с тем, что в таджикском литературном языке исследуемых веков система послелогов была развита слабее по сравнению с предлогами. Анализ материала показал, что послелог “-ро” в рассматриваемой прозе в рамках глагольных словосочетаний выполнял различные синтаксические задачи, однако его основная функция заключалась в отношениях дополнительного, особенно, непосредственного дополнительного.

6. Другая особенность глагольных словосочетаний письменного наследия рассматриваемого периода состоит ещё и в том, что первичные предлоги в составе глагольных словосочетаний становятся синонимами друг друга, и такой способ выражения не мог не оказать влияние на современный литературный таджикский язык. Синонимизация, в основном, происходила между простыми предлогами **аз, ба, бо, дар, бар, барои** и послелогом **-ро**.

7. В письменных памятниках рассматриваемого периода в процессе связи и синтаксических отношений между компонентами глагольных словосочетаний особое место занимают именные

предлоги. Число первичных предлогов, доставшихся нам в наследство от среднего периода развития языка, очень невелико, и несмотря на то, что эти предлоги имеют прямое и переносное значения, они ни в коей мере не могли удовлетворить увеличивающуюся с каждым днём потребность в создании новых синтаксических отношений.

8. В современном языкознании доказано, что связь примыкания является таким видом синтаксической связи, в котором подчинение одного слова другому выражено не посредством изафетной связки, предлогов и послелогов, а её позицией, грамматическими задачами и значением. В образовании глагольных словосочетаний со связью примыкания, огромная роль принадлежит, прежде всего, лексическому значению в порядке размещения компонентов словосочетания и проявляет активность выражение наречия посредством связи примыкания как вспомогательного компонента глагольных словосочетаний. В качестве подчинённого компонента выражение существительного глаголом и другими частями речи является более ограниченным и различные глаголы более подчиняются переходным глаголам, образуют глагольные словосочетания соединительной связи и выражают различные грамматические отношения.

9. Важная особенность глагольных словосочетаний прозы изучаемого периода состоит в том, что связь слов осуществляется двумя грамматическими средствами: подчинительной связью (предлоги, послелог) и связью примыкания, что продолжается в современном таджикском языке со своими специфическими особенностями.

10. В образовании глагольных словосочетаний и особенно моделей предлог + глагол + существительное, предлог + глагол + глагол, предлог + глагол + местоимение по сравнению с другими наиболее продуктивными и часто употребляющимися являются глагольные модели.

Апробация и реализация результатов исследования. Основные положения данного исследования неоднократно докладывались на заседаниях и научных семинарах кафедры теории и практики языкознания ДДОТ имени С.Айни. Концепция работы и ее выводы излагались в виде докладов на

республиканских научно-практических конференциях на темы «Актуальные вопросы таджикской диалектологии и ономастики: достижения и перспективы»(2016), «Роль государственного языка Республики Таджикистан в укреплении национального единства» (2017), «Актуальные вопросы современного таджикского литературного языка» (2017), «Вопросы морфологии таджикского языка (2019) и ежегодной научной конференции преподавателей и работников ТГПУ им. Садриддина Айни (2010-2020).

Основные положения и результаты исследования отражены в 2-х монографиях “Глагольные словосочетания с первичными предлогами” (на материале “Бадоеъ-ул-вакоеъ” Зайниддина Восифи (2013) и “Грамматические особенности глагольных словосочетаний в таджикском литературном языке” (на материале прозаического наследия XV-XVI веков (2020). Основные вопросы данного исследования изложены в 28 научных статьях, опубликованных в ведущих научных журналах, в частности 22 статья издана в журналах, рекомендованных ВАК Российской Федерации и ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Диссертация была обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры теории и практики языкознания ТГПУ им. Садриддина Айни, протокол №1 от 27.09.2019 и секции языкознания при ДС 6D. КОА -28 при Таджикском государственном педагогическом университете им. С. Айни (протокол №7 от 18.04.2020).

Структура исследования. Диссертация состоит из введения, четырех глав, 16 разделов, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **введении** конкретизируется значимость исследования темы, степень её изученности, очерчен круг основных целей и задач диссертационной работы. Наряду с этим, здесь дано разъяснение представленных на защиту источников, методологии исследования, теоретической и практической ценности, научной новизны и перечислены основополагающие векторы положений, которые рассмотрены в работе.

Первая глава **«Исследование теоретических вопросов и пути развития глагольных словосочетаний таджикского языка»** охватывает четыре раздела, в которых рассматриваются теоретические проблемы словосочетаний в целом всей лингвистики и таджикской в частности. Кроме того, в данной главе внимание уделяется вопросу образования глагольных словосочетаний таджикского языка в XV-XVI веках, а также всестороннему анализу подвергнуты стилистические особенности и степень употребления моделей таких словосочетаний, их отличия и сходства с современным языком и другие вопросы, связанные с ними.

Первый раздел - **«Исследование словосочетаний в западной лингвистике»** содержит обзор трудов зарубежных лингвистов, проявивших интерес к вопросу синтаксических словосочетаний. Исторически поэтапное формирование и развитие исследований словосочетаний очень рано привлекло к себе внимание учёных Запада. Всестороннее исследование структуры и темы синтаксиса на Западе тесно связано с именами западных учёных Иогана Риса [301], И. Люнгеруда [300], Фердинанда де Соссюра [267], В. Н. Ярсева [295], З. Клеменевич [296], Л. И. Илия [192], Е. А. Крашенинникова [206] и других. В их трудах, подчёркивается необходимость и значимость изучения словосочетаний в системе синтаксиса. По мнению датского учёного И.Люнгеруд “только в рамках словосочетаний можно установить модель и структуру современного языка”[300; 35].

В западной лингвистике впервые исследованием охвачены теоретические вопросы словосочетаний, их лексико-грамматические разновидности, синтаксические отношения, система форм, свободные и устойчивые словосочетания и другие, подробный анализ которых, с учётом мнения данной группы

лингвистов, глубоко и всесторонне осуществлён в первом разделе диссертации.

Второй раздел - **“Исследование словосочетаний в русской лингвистике”**, содержит анализ теоретических вопросов изучения словосочетаний в российской лингвистике. Вопросы словосочетаний как самостоятельной синтаксической единицы и их теоретические проблемы в русской лингвистике наиболее обстоятельно разработаны в трудах В. В. Виноградова [156; 158], Н. Н. Прокоповича [246] и Н. Ю. Шведовой [292]. Заслуга этих российских исследователей в вопросах установления новых способов формирования и развития теории словосочетаний очень велика.

В дальнейшем вопросы синтаксиса словосочетаний были исследованы в трудах лингвистов А. В. Добиаша [171], Ф. Ф. Фортунатова [283], А. М. Пешковского [242], А. А. Шахматова [291], В. С. Смолы [275], В. П. Сухотина [269], А. Лекант [209], А. Н. Гвоздев [166], Е. С. Скобликовой [271], Н. С. Валгиной [148], Н. Н. Прокопович [246], В. А. Добромыслова [172], К. Г. Залеман [185] и др.

Вопросы синтаксиса современного литературного персидского языка, который по своему грамматическому строю очень близок таджикскому языку, рассмотрены в ряде книг и статей русских лингвистов Л. С. Пейсикова [238], И. К. Овчинниковой [231] и Ю. А. Рубинчик [257], и по данному вопросу в диссертации приводятся более подробные сведения.

В последние годы вопрос исследования глагольных словосочетаний вызывает достаточно большой интерес со стороны современных исследователей. Здесь необходимо подчеркнуть, что в первое десятилетие XXI дагестанскими исследователями Н. Абдуллаевым [115], З. М. Байрамовой [131], З. Г. Гебековой [165] были написаны и успешно защищены кандидатские диссертации о глагольных словосочетаниях соответственно кумыкского, аварского и табасаранского языков.

В 2017 году вышла в свет монография Г. Джураева **“Очерки языка дари Афганистана”** [109], где особое внимание уделяется вопросу глагольных словосочетаний. Автор в разделе о глагольных словосочетаниях отмечает: **“Глагольные словосочетания считаются**

самым широко употребляемым видом словосочетаний языка дари, которые являются весьма разнообразными относительно семантических оттенков и грамматических отношений. Причина этого, с одной стороны, кроется в сложной природе глаголов, а с другой стороны, она связана с безграничными возможностями соединения слов посредством предлогов и послелогов» [109; 196].

Таким образом, исследование лингвистической литературы доказывает, что несмотря на то, что в решении важных вопросов теории словосочетаний, хотя среди лингвистов и отсутствует единство в их позициях, тем не менее их воззрения и учения можно рассматривать как фундаментальную основу и достоверные источники при изучении актуальных проблем данной отрасли языкознания.

В третьем разделе главы **«Исследование словосочетаний в таджикской лингвистике»** анализируется степень изученности словосочетаний в таджикской лингвистике. Исследование словосочетаний в таджикской лингвистике, в основном, началось во второй половине XX века. В этот период учёными и лингвистами уделялось серьёзное значение вопросу синтаксических словосочетаний, как с точки зрения лексико-грамматических особенностей, так и в плане структуры, разновидностей и смысловых оттенков, в результате чего появился ряд ценных научных трудов.

Вопрос изучения словосочетаний в таджикской лингвистике стал серьёзно рассматриваться, в основном, с начала 60-х годов прошлого века. Первая статья по изучению словосочетаний таджикского языка была опубликована лингвистом Ш. Н. Ниёзи и называлась «Значимость словосочетаний в исследовании и обучении таджикскому языку» [70]. В статье впервые был поставлен вопрос об изучении словосочетаний таджикского языка.

В течение непродолжительного времени учёные- синтаксисты А. Мирзоев, С. Абдурахимов, М. Акрамов успешно защитили кандидатские диссертации на темы глагольных, существительных и прилагательных словосочетаний [219; 118; 122].

К другим трудам, в которых в этот период затрагиваются вопросы синтаксиса, относится «Изафетные словосочетания в таджикском языке» А. Халилова [93]. Несмотря на то, что автором

данный вопрос был затронут впервые, всё же в анализе и исследовании данной группы словосочетаний до сих пор имеются некоторые недостатки, в частности, смешение словосочетаний с членами предложения, их подчинение членам предложения, разделение связи слов на соединительную и подчинительную и т.д.

В этот период появился цикл статей известного лингвиста М. Н. Касымовой: «Изафетные инфинитивные словосочетания» [48] и «Коротко об изафетных именных словосочетаниях» [53] и др. Автор в этих статьях приводит обстоятельные сведения об инфинитивных словосочетаниях и некоторых морфологических и синтаксических особенностях существительных изафетных словосочетаний.

В 70-е годы XX века внимание лингвистов привлекло исследование синтаксических словосочетаний, и в частности глагольных словосочетаний. В монографии А. Мирзоева «Глагольные словосочетания с временными отношениями в современном литературном таджикском языке» [63] впервые серьёзно был поставлен вопрос об изучении глагольных словосочетаний.

В докторской диссертации «Вопросы словосочетаний в таджикском языке» [65] А. Мирзоева преимущественно касается теоретических проблем синтаксических словосочетаний всей лингвистики в целом и заостряет внимание на глагольных словосочетаниях, которые до сих пор не подвергались полному изучению.

В 1986 году вышел в свет второй том «Грамматики современного литературного таджикского языка» [17], где глагольные словосочетания впервые были всесторонне исследованы как в плане структуры, так и в отношении семантики. Однако эта «Грамматика», как отмечает А. Мирзоев, не была лишена серьёзных недостатков. В частности, теоретические проблемы очерчены слабо и нечётко; теоретические вопросы словосочетаний в целом, не исследованы, а материалы для описания и анализа вопросов «Грамматики», в основном, ограничиваются современным таджикским литературным языком. Материалы языка таджикской классической литературы почти не использованы [65; 16-17].

Относительно словосочетаний разносторонние и интересные сведения приводятся в связи с толкованием синтаксических задач вспомогательных слов, их видов и средств связи, и в определенной степени полно и обстоятельно отображаются смысловые оттенки компонентов словосочетаний в учебниках “Грамматика современного таджикского литературного языка” [17], “Современном литературном таджикском языке” [30], в трудах по диалектологии В. С. Расторгуева [248], Г. Джураев [180], Р. Гаффоров [24] и в книгах и статьях учёных-синтаксистов А. Мирзоев [61; 62; 63; 64; 65], С. Абдурахимов [2; 3;], М. Акрамов [122], Х. Солиев [266], Ш. Рустамов [77] А. Алиев [5] и др. В этот период вышел в свет фундаментальный труд профессора В. С. Расторгуевой «Очерки по таджикской диалектологии» [248], где рассмотрены важные вопросы таджикского языка в котором приведены подробные сведения об инфинитивных соединениях, причастиях, предложно-именных и послеложно-именных сочетаниях. В трудах профессора изложены заслуживающие внимания суждения о разновидностях связи определяемого с определяющим, специфике, статусе и значении этих связей, их специфических признаках и других проблемах [248; 126].

В монографии Г. Джураева «Говоры таджикоязычных арабов» [108] словосочетаниям посвящена отдельная глава, в которой автор уделяет внимание структуре и значению лексико-грамматических групп глагольных словосочетаний, в зависимости от их синтаксического значения разделяет их на различные виды. Преимущество данного исследования перед другими трудами по диалектологии состоит в том, что Г. Джураев впервые рассматривает лексико-грамматические группы словосочетаний по их видам грамматической связи [108; 150-159].

Научный труд профессора Р. Гаффорова «Южные диалекты таджикского языка» [24] посвящён непосредственно вопросам синтаксиса. Автором приводятся сведения о словосочетаниях, которые он исследует не отдельно, а внутри каждого члена предложения.

В 60-80-е годы XX века в таджикской лингвистике было осуществлено несколько исследований, в которых проведён анализ языка и стиля отдельных произведений таджикских писателей, и

изложены точки зрения о месте и степени применения синтаксических словосочетаний: Н. Маъсуми [59], Р. Гаффоров [21], Б. Камолиддинов [37], Х. Хусейнов [107], С. Ибрагимов [190] А. Абдулкадиров [1] и др.

Построение словосочетаний также неразрывно связано с образованием слов, поскольку оно происходит в результате формирования законов и грамматических правил языка. Многие теоретические аспекты стилистических особенностей словосочетаний исследованы в трудах М. Шукурова [113], Р. Гаффорова [23], Ш. Рустамова [76] и Б. Камолиддинова [40].

В дальнейшем синтаксические словосочетания в сопоставительном аспекте неоднократно становились объектом внимания исследователей Г. Х. Мамадназаровой [214], М. Б. Нагзибековой [225], М. Т. Джабборовой [174], О. Джалолова [176], Р. А. Самадовой [261] и др.

В четвёртом разделе данной главы - **«Исследование глагольных словосочетаний в наследии средневековья»** рассматриваются вопросы синтаксиса, поставленные ещё в трудах известных представителей таджикско-персидского наследия классического периода.

Выражение различных синтаксических отношений в составе глагольных словосочетаний с предлогами языка XV-XVI веков по сравнению с современным литературным таджикским языком не сильно отличается. В языке письменных источников данного периода основной компонент глагольных словосочетаний в большинстве случаев употребляется также и с неспрягаемыми глагольными формами и во многих случаях соответствует спрягаемым глаголам: *Сарии Сақатӣ Чунайдро коре фармуд ва мӯчиби дилхоҳӣ вай ба он қиём намуда, когазпоре ба вай андохт* [329; 27].* – Сари Сакати приказал что-то Джунайду, и тот, чтобы

*. Необходимо отметить, что словосочетание как отдельная языковая единица приводится в трудах и исследованиях специалистов данной области в различной форме, то есть в виде описания, инфинитива и грамматической конструкции. С учётом данного направления мы в своей работе также по вопросу контекстуальности, то есть его нахождения в составе предложения или текста, приводим глагольные словосочетания в их спрягаемой форме, а в случае отдельного использования словосочетаний – их инфинитивную форму или грамматическую конструкцию.

угодить, поднялся и кинул в него бумагой. *Гўянд, ки дар ҳангоми чавонӣ чавоне Содик ном ўро дар ҳавзи обе андохта ва дасташро маҷруҳ сохт [341;142]. – Говорят, что в молодости один юноша по имени Содик бросил его в бассейн и поранил руку.*

В письменных источниках по исследуемому вопросу в качестве подчинённого компонента использованы также и инфинитивные формы глаголов, однако число таких словосочетаний не столь велико. *Дар баргаиштан ба пои болохонае расидем [336;1114]. – При возвращении мы дошли фундамента мансарды. Дар бозгаиштан ба ҷониби дигар нигоҳ мекард [336;903]. – На обратном пути он смотрел в другую сторону.*

В составе таких глагольных словосочетаний в прозе рассматриваемого периода подчинённый компонент иногда расположен после основного компонента - глагола: *...омаши дегдон кунад то омадани ман [338; 56]. – до моего прихода разведёт огонь в очаге. Азизонро раҳнамун кун то омадани ман [336; 98]. – дай наставление дорогим (людям) до моего прихода. Ин ангурро нигоҳ дорем то фардо [336; 1133]. – сохраним этот виноград до завтра.*

В некоторых исследованиях отмечается, что форма **бар рӯйи** (досл.: на лицевой поверхности) в литературном языке прошлого не встречается для выражения обстоятельства места [35; 13]. Анализ материалов, особенно, из произведения «Бадоеъ-ул-вақоъеъ», подтверждает, что предлог **бар рӯйи** в классическом языке также часто использовался для выражения значения локальности: *Ногоҳ боз ҳамон галивож бар рӯйи ҳаво пайдо шуд [872]. – Неожиданно тот самый гриф появился в небе.*

При исследовании языковых особенностей языка использованных источников было выявлено образование глагольных словосочетаний двумя средствами связи: *Бозе аз хурӯсе турсид, ки аз хурдӣ боз дар хонаи бани Одамӣ ва эшон ба дасти худ обу донаи ту муҳайё мекунанд [338; 73]. – Сокол сказал петуху, мол ты с рождения находишься в доме Человека и он своими руками даёт тебе зерно и воду.*

Сопоставление языка классического периода с сегодняшним состоянием литературного таджикского языка показало, что для них общим основным средством связи между основными

компонентами глагольных словосочетаний служит послелог **-ро**. Одна из особенностей послелога **-ро** в составе глагольных словосочетаний прозы данного периода заключается в том, что компоненты словосочетаний могут находиться в дистактном состоянии: *Халифаро сухани у хуи омад* [329;54]. – *Калифу понравились его слова. Фаливожеро аз руйи хаво назар бар вай афтод* [336;873]. – *Гриф увидел его сверху (с воздуха).*

В письменных источниках исследуемого периода послелог **-ро** служит для образования преимущественно непосредственного дополнительного. В собранном материале было зафиксировано использование этого послелога **5504** раз для выражения синтаксических отношений слов и **5085** раз для соединения непосредственных дополнительных. В большинстве случаев в современном языке не наблюдается серьёзных отличий в его применении: *Дастори худро ба сари вай ниҳодам* [336; 1186]. – Я возложил свою чалму на его голову. *Баъд аз хоча тосро батамом пеши ман ниҳод* [338; 33]. – После ходжи весь поднос с едой поставили передо мной.

В прозе данного периода из других послелогов нами обнаружен только лишь послелог **боз**, однако круг его применения по сравнению с послелогом **-ро** в значительно ограничен: *Чамъе аз харомиён, ки аз Табрес боз дар камин буданд...*[336; 488]. – Сборище нечистых, которые еще с Табреса затаились в засаде. *То ман дар ин хонаам ва аз хурдӣ боз медонам, ки сад хурӯсро сар буриданд* [338;75]. – Я нахожусь в этом доме и с детства знаю, что было зарезано сто петухов.

Исследование и преимущественно глагольных словосочетаний доказало, что предлоги в основном применяются в своей обычной функции. Некоторые из них /аз, дар, бар, бо/ во многих случаях могут взаимозаменять друг друга, что, прежде всего, связано с семантикой глаголов и значением компонентов подчинительной связи, в которой используются предлоги.

В этом разделе диссертации проанализированы глагольные словосочетания, сформированные посредством связи примыкания. Данный вид связи считается известным способом организации словосочетаний во всех иранских языках, особенно, в языках, не имеющих флексии [252; 108].

Среди глаголов различных лексических групп подчинение происходит посредством связи примыкания, что образует глагольные словосочетания. В изучаемых источниках путём связи примыкания в формировании глагольных словосочетаний преимущественно участвуют наречия, существительные, прилагательные, числительные и сочетания числительных, деепричастия, причастия, **образующие** следующие модели: **наречие+глагол**: ...*имрӯз ёд кардан* [336;552]. – вспоминать сегодня, ...*замон-замон табассум фармудан* [336;77]. – иногда улыбаться, ...*багоят бадовозӣ кардан* [336;147]. - *слишком сильно злословить*; **существительное+глагол**: *мургаке...андохтан* [336;870]. – *положить ... птичку*, *умрӯҳо парвоз намудан* [336;552]. *летать целую жизнь*; **местоимение+глагол**: ...*ончунон нахоҳам бохтан* [336;864]. – *также не проиграю и т. д.*

Круг выражения локальных отношений в глагольных словосочетаниях связи примыкания существительного и глагола в прозе данного периода весьма ограничен. Только некоторые существительные места имеют возможность подчинения глаголам движения путём примыкания: *Бархез ва Табрес рав* [336; 806]. - *Вставай и иди в Табрес. Хочаро мусохибе буд, ки тамоми рубӯи маскун сайр карда буд* [336;807]. – У ходжи был собеседник, который обошёл все жилые места.

Эти семантические отношения в рассматриваемой прозе сложились преимущественно путём связи подчинения предлогов.

Глагольные словосочетания со связью примыкания, подчинённым компонентом которых является наречие, активно применяется в прозе изучаемого периода. В формировании подобного вида словосочетаний участвуют различные наречия. Для данного вида глагольных словосочетаний свойственно подчинение именно посредством его лексико-грамматического значения, связанного с глаголом [17; 176].

Компоненты глагольных словосочетаний связи примыкания по степени размещения компонентов находятся в контактном и дистанционном состоянии. В глагольных словосочетаниях контактной связи подчинённый и подчиняющий компоненты всегда находятся рядом: ...*андак тааммул кардан* [336;35]. –

немного подождать. ...*музтариб дидан* [336;4]. – видеть угнетённым.

Наречия подчиняются глаголам с различной семантикой и в связи со значениями компонентов словосочетаний выражают различные отношения с дополнительными семантическими оттенками:

- **выражение отношения времени:** ...*имрӯз ичозат фармой* [336; 819]. – разрешишь сегодня. ...*нештар бо мо хондаӣ* [336; 861]. – раньше учился вместе с нами.

- **выражение отношения меры и степени:** *Ва муқаррар шуд, ки ҳар рӯз як газал навишта, ба арзи ҷаноби хоҷа гузаронида шавад* [336;566]. – и было урешено, что каждый день будет писать по одной газели и переводить на имя господина хаджи. ...*ва ман аз он зиёд ҳаросонам* [338; 155]. – и я сильно боюсь этого.

- **выражение отношения обстоятельства образа действия:** ...*бояд ки ба қору бори худ зор-зор бигирӣ* [338;60] – из-за своих действий ты должен плакать горькими слезами.

- **выражение отношения обстоятельства сравнения:** *Кабксон майл ба кӯҳсори адам намуда* [336;673]. – Словно куропатка перекочевал в горы вечности.

В прозе данного периода глаголам посредством связи примыкания также подчиняются существительные, числительные, местоимения и другие различные лексические группы, которые относительно ограничены в лексическом отношении. В диссертации приводятся обстоятельные сведения о таких словосочетаниях.

Вторая глава диссертации - «Глагольные словосочетания с первичными предлогами» состоит из 5 разделов.

Первичные предлоги занимают особое место в образовании связи и синтаксического отношения слов и обладают богатой историей применения как средство связи с рядом существительных, местоимений и наречий. Роль и задачи применения простых первичных предлогов в прозе XV-XVI веков, - подчёркивает Б. Шарифов, в основном, соответствует месту, которое они занимают в современном таджикском языке [110; 185], однако по некоторым грамматическим особенностям и выражению отношений и смысловых оттенков в них наблюдаются серьёзные отличия.

Как показал анализ материалов письменного наследия XV-XVI веков, в данном источнике глагольные словосочетания активно используются с первичными предлогами. В образовании данного вида словосочетаний участвуют следующие первичные предлоги: **ба, дар, андар, аз, бар, барои (аз барои), бо, то, бе, чуз.**

Кроме того, среди словосочетаний с первичными предлогами, можно встретить и словосочетания, образованные посредством парных первичных предлогов и сочетаниями **аз...то, аз...то ба, аз...ба, то ба, ба чуз, чуз ба, чуз бар.**

Таким образом, первичные предлоги в составе словосочетаний и предложений имеют широкий круг употребления, поскольку они обладают общей семантикой и являются абстрактными. По причине того, что первичные предлоги проявляют особые свойства в образовании глагольных словосочетаний, мы сочли необходимым провести анализ каждого из них в отдельности.

Предлог ба является одним из многозначных, наиболее часто используемых и многофункциональных предлогов в образовании связи слов как в языке классической прозы, так и в современном таджикском языке. Он служит для выражения различных отношений дополнения, обстоятельства, определения с различными смысловыми оттенками. Как отмечает Д. Ходжаев: “на четвёртом цветке первого цветника “Чаҳор гулзор” (Четырёх цветников), который называется “О толковании отдельных, сложных букв, изменении и замене некоторых букв”, Ходжа Хасан Нисори в отношении предлога (буквы) **ба** отмечает, что он сегодня важен и интересен с точки зрения современной науки лингвистики” [98; 41].

В анализируемых письменных источниках предлог **ба** 970 раз встретился в составе глагольных словосочетаний с отношением дополнительного. Этот предлог применялся преимущественно для выражения отношений дополнения и обстоятельства:

- **выражение отношений дополнительности назначения:** в образовании таких словосочетаний предлог **ба** отличался широким употреблением в XV-XVI веках. Следует подчеркнуть, что выражение отношения дополнительности с оттенком назначения посредством предлога **ба** и глагола **гуфтан** в прозе исследуемого периода выявлен в весьма большом количестве: *Фақир ба он азиз гуфтам* [336; 968]. – Нижайше сказал тому милому человеку.

Согласно исследований Н. Д. Гариповой, выражение назначения предлогом **ба** с глаголом **гуфтан** возникло именно в период классической литературы [162; 5].

Если оттенок подчинения выражен местоимениями **ин** (этот), **он** (тот), **ӯ** (он/она), **эшон** (они), то предлог **ба** в прозе данного периода иногда сохраняет древнюю форму “худ-бад”. Такой способ выражения нами обнаружен в 157 примерах: *Ўро макушу бад-ӯ сунор* [338; 27]. – *Не убивай его, а поручи ему;*

-выражение отношений дополнительности при замене предмета. Подчинение глаголов **мубаддал гардидан** (превращаться), **иваз ёфтан** (изменяться) и подчинённого компонента с существительным состояния: *Баъд аз он ки шабошаб ба шаб мубаддал шуд, тарки он амри хотир карда ва дар шаҳори мазкур мебуд* [341; 308]. После того, как сумерки плавно превратились в ночь, он оставил это своё намерение и стал думать об этом.

Существительное места **чо**, выступая с предлогом **ба**, по своей релятивной специфике становится средством связи.

Глагольные словосочетания, оформляющиеся с этим предлогом, выражают замену отдельного существительного другим: *Инро ба чойи ӯ бикунтанд ва онро ба чойи ин тозиёна заданд* [336; 67]. – Этого убили вместо него, а того вместо этого били плетьюми. *Ба чойи об хун аз дидаҳои мардум равона гардид* [336; 933]. – Из глаз людей вместо воды потекла кровь;

- выражение дополнительности (объектности) отношения. Такие словосочетания выражают объект действия и состояния, что является желанием объекта. В качестве основного компонента используются глаголы **майл доштан** (желать), **розӣ шудан** (соглашаться), **шак доштан** (сомневаться), **қарор додан** (решать), а в качестве подчинённого компонента выступают существительные и предметные местоимения, а также инфинитивные формы глагола: *Аждаҳоро ба шир майл зиёд мебошад* [336; 816]. – *Дракон очень любит молоко;*

- выражение отношений дополнительности (объектности) средства. В современном литературном таджикском языке такие синтаксические отношения преимущественно осуществляются посредством предлога “**бо**” [16; 291]. Собранный иллюстративный

материал показывает, что в письменных источниках рассматриваемого периода синтаксические отношения средства выполнения действия в большинстве случаев проявляются с предлогом **ба**. В функции средства выполнения действия предлог **ба** также обнаружен в глагольных словосочетаниях прозы XI века [50; 113].

По мнению Р. Л. Неменовой, «в выражении средств выполнения действия замещение предлогом **бо** места предлога **ба**, первым значением которого является выражение отношения примыкания, исторически представляет собой другое явление, характерное для относительно близкого периода развития таджикского языка» [228; 12].

Приоритетное употребление в прозе XV-XVI веков предлога «**ба**» в функции средства выполнения действия, на наш взгляд, связано с влиянием разговорного языка того периода и этот вид также наблюдается в случае отсутствия дифференциации грамматических значений предлогов **бо** и **ба** в сегодняшних диалектах таджикского языка [287; 36].

С. Халимов видит причину отсутствия дифференциации грамматических задач предлогов **ба** и **бо** во влиянии поэтического стиля в языке классического периода [100; 59].

В глагольных словосочетаниях письменных источников исследуемого периода предлог **ба** в функции средства выполнения действия употребляется с предметом, посредством которого выполняется действие: *Он девона заминро ба корд кофт* [336;321]. – *Тот безумец стал ковырять землю ножом. Баъд аз чанд рӯз чамъе туркон ба боргоҳи ӯ даромаданду ӯро ба шамшер пора-пора карданд* [338;159]. – *Спустя несколько дней сборище тюрок, ворвавшись в его шатер, изрубили его на куски;*

- **выражение отношений дополнительности (объектных отношений) примыкания.** Эту грамматическую функцию предлога **ба** в современном таджикском языке, в основном, выполняет предлог **бо** [16; 291]. Выражение отношений дополнительности примыкания в глагольных словосочетаниях прозы XV-XVI веков посредством предлога **ба** по сравнению с современным литературным таджикским языком производилось чаще: *Мирзо Бобур Лutfӣ то дарвозаи шахр ба Ҳаким Анварӣ*

ҳамроҳӣ намуд [338; 168]. - Мирзо Бобур Лутфи сопровождал Хакима Анвари вплоть до городских ворот;

- **выражение отношений дополнительности (объектности) сравнения.** В «Чаҳор гулзор» (Четырёх цветниках) Ходжи Хасана Нисори упоминается выражение отношения уподобления предлогом «ба». В этом случае по мнению Нисори, предлог «ба» выполняет функцию предлогов **монанди** (подобно), **мисли** (будто, словно), **чун** (как): **бо (ба)** уподобления стоит после уподобляемого в начале уподобления» [345; 19].

В таких словосочетаниях в качестве подчинённого компонента выступают существительные и местоимения, а в качестве основного компонента с глаголов с различным значением используются слова **нисбати** (по сравнению), **ташбеҳи** (подобно): *Агарчи дар муқоиса бо Мавлоно аз ӯ чанд беравиши сар зад, нисбати шеъре чанд бемаънӣ ба ӯ карда* [341;213].- Хотя по сравнению с Мавлоно он совершил несколько проступков, им было написано несколько бессмысленных стихов.

Предлог **ба** широко употребляется в образовании глагольных словосочетаний, между компонентами которых в прозе данного периода также наблюдаются обстоятельственные отношения. В диссертации анализом охвачены преимущественно обстоятельственные отношения направления движения действия, способ и направленность, состояние выполнения действия, причина с оттенком способа выполнения действия, цель, время, цель и масштаб состояния, выраженные посредством этого предлога.

Анализ отобранных материалов свидетельствует, что предлог “ба” в составе глагольных словосочетаний прозы данного периода употребляется с глаголами *омадан* (приходить), *расидан* (дотрагиваться), *рафтан* (идти), *даромадан* (входить), *даровардан* (вносить), *баромадан* (выходить), *баргаштан* (возвращаться), *гирифтан* (брать), *гуфтан* (говорить), *намудан* (быть/показывать), *фармудан* (приказывать), *додан* (давать), *буридан* (резать), *задан* (бить), *ниҳодан* (ставить) и др. (все переводы даны в буквальном значении – Г.А.), и выражают синтаксические отношения с помощью различных семантических оттенков.

Предлог дар в начале образования таджикского литературного языка употреблялся не столь широко, он преимущественно

использовался в своей древней форме **андар**. Например, Л. П. Смирнова в «Истории Систана» описывает преимущественное использование формы **андар** [273; 100], однако форма **дар**, быстро распространившись, стала широкоупотребительной, и сузила круг применения формы **андар**. Об употребительности и многофункциональности предлога **андар** в период IX-X веков профессор М. Н. Касимова отмечает следующее: «Одним из наиболее широкоупотребимых слов, принадлежащих в языке IX-X к различным частям речи, и выполняющим разнообразные грамматические задачи, является слово **андар**. Как показывают примеры, в наследии IX-X веков слово **андар** было и самостоятельным словом, и словообразовательным суффиксом, и предлогом и послелогом» [51; 273-276].

Форма **андар** в письменных источниках, входящих в круг исследования, преимущественно использовалась в языке поэтического наследия. Что касается прозаических приведений, то этот предлог, в основном, встретился в форме **дар**, он по своей семантике, задачам и выражению синтаксических отношений считается широкоупотребительным;

- **выражение отношения обстоятельства места.** В прозе исследуемого периода этот предлог выражает место нахождения и расположения объекта или субъекта: *Чунон ки рӯзе Сайидбек дар хайма нишаста буда ва шеъри арабӣ мехонда ва тарҷумаи онро мегуфта* [341;157]. - Так что, однажды Сайидбек, сидя в шатре, читал стихи на арабском и их перевод;

- **выражение отношения обстоятельства времени.** Глагольные словосочетания с вспомогательным компонентом существительным выражают единицы измерения времени, названия времён года, возрастного периода в значении времени появления действия и явления: *Рӯзе дар фасли тобистон Султон нишаста буд* [338; 217]. – Днем летом Султан сидел;

- **выражение отношения обстоятельства причины.** Несмотря на то, что выражение отношения обстоятельства причины с предлогом **дар** издревле было известно в истории таджикского языка, современные языковеды эту функцию предлога **дар** не отмечают. В прозе XV-XVI веков предлог **дар** в глагольных словосочетаниях применяется вместе с существительными

действия и состояния, и раскрывает причину осуществления действия и состояния с оттенком дополнения: *Гўянд, ки ҳангоми ҷавонӣ ҷавоне Содик ном ўро дар ҳавзи обе андохта* [341; 142]. – Говорят, что в молодости юноша по имени Содик бросил его в бассейн с водой. *Дар торикӣ роҳ ғалат карда, ба ҷониби дигар роҳ рафтем* [336; 1038]. - В темноте, перепутав дорогу, мы пошли в другую сторону;

- **выражение отношения обстоятельства цели.** Употребление предлога “дар” в выражении отношения обстоятельства цели в современном литературном таджикском языке (кроме его диалектов) не отмечено. Исследователями языка прозаического наследия классической литературы Г. Камоловой и Б. Шарифовым также не было отмечено выражение отношения обстоятельства цели данным предлогом.

Изучение языка письменных источников XV-XVI веков показало, что предлог **дар** активно применяется в выражении отношения обстоятельства цели: *Салтанати худро дар халосии ту бад-эшон бахшам* [336; 933]. – Отдам им своё царствование в обмен на твоё освобождение.

- **выражение отношения обстоятельства состояния.** В глагольных словосочетаниях показывается действие и состояние, в котором выражение состояние осуществляется с помощью слова и предлога: *Дар рӯйи ҳаво кабӯтарон дар парвоз дид* [336; 1056]. Увидел парящих в небе голубей.

В прозе исследуемого периода было популярно явление синонимизации предлога **дар** с другими первичными предлогами, особенно, предлогом **барои**: *Ду зан дар тифле даъво карданду назди Ҳазрати Амир омаданд* [338; 107].–Между двумя женщинами возник спор из-за ребёнка и они пришли к Хазрату Амиру.

В произведениях рассматриваемого периода этот предлог использован в составе глагольных словосочетаний для выражения отношений дополнения с оттенками места, направления воздействия на предмет назначения, значения обсуждения, занятия и признака, средства и способов выполнения действия, чему посвящена 2-ая глава диссертации.

В рамках глагольных словосочетаний предлог **аз** является одним из полисемантических и часто применяемых средств таджикского языка Н. Д. Гарипова [162, 83]. Л. П. Смирнова в «Истории Систана» указывает на более 7 семантических оттенков данного предлога [273; 72-73]. Профессор М. Н. Касимова отмечает множество грамматических значений указанного предлога в прозе XI века [50; 23-24].

В третьем разделе второй главы диссертации проанализированы глагольные словосочетания с предлогом **аз**. В ходе анализа материала выяснилось, что в прозе исследуемого периода в составе глагольных словосочетаний круг использования и грамматических задач предлога **аз** достаточно широк, он использовался при выражении различных отношений обстоятельства и дополнения;

- **выражение отношения обстоятельства времени.** В составе глагольных словосочетаний предлог **аз** в изучаемых произведениях служил для выражения отношения времени происхождения действия. Известно, что предлог **аз** сам по себе не содержит значения времени [63; 60]. Значение времени у данного предлога появляется в результате соединения с подчинённым компонентом, который выражен преимущественно существительным и содержит понятие времени, например *шаб - ночь, рӯз - день, аввал - начало, давра – период, синну сол – возраст и т.д.: Султонмуҳаммад ... аз шаашмоҳагӣ бар арикаи салтанат хоҳад монд [336;7].* Султонмухаммад с шестимесячного возраста останется в салтанате. *Чун шааш моҳ аз замони шох Исмоил гузаит, шабе чамъе ёрон дар бандахонаи фақир буданд [336; 1072].* - Когда прошло шесть месяцев с эпохи шаха Исмаила, однажды ночью компания друзей посетила мой скромный дом;

- **выражение отношения обстоятельства причины:** *Чиполишоҳи ҳиндӣ аз куштани тӯтӣ пушаймон шуд [336;755]* – Индийский правитель Чипалшах раскаялся в убийстве попугая. *Дарвеш...аз тарс меларзид [336;815]* – Дервиш ... трясся от страха.

В одной группе глагольных словосочетаний предлог “**аз**” выступает совместно с предлогами **ба, то, то ба, бар** и выражает отношение площади: *Чун ин қитъа ба Убайди Зоконӣ расид, для тааррузи Салмон аз Қазвин ба Бағдод рафт [338; 166].* – Как только этот участок достался Убайду Зокони, он для того, чтобы

сообщить Салмону, отправился из Казвина в Багдад. *Нардбоне бибару аз пушти бом нимаи шаб бар Ходӣ дароӣ* [338; 46]. – Отнеси лестницу и в полночь с крыши зайди к Хади.

В «Чаҳор гулзор» Ходжи Хасана Нисори относительно данного предлога изложена следующая точка зрения: «...если после заключительного **то** перед существительным или глаголом находится предлог, то это неверно. Например, «Аз Машриқ то ба Мағриб» (От Востока до Запада) и «Аз Рум то ба Ҳинд» (от Византии до Индии) [345; 22].

Мы считаем, в вышеприведённых примерах, предлоги **аз** и **то ба** использованы попарно **аз...то ба**, предлог **аз** выражает начало действия, а предлог **то ба** имеет значение завершения действия. Кроме того, сочетание **то ба** подчёркивает семантический оттенок конца направления выполнения действия.

В таких глагольных словосочетаниях в письменных источниках, входящих в круг нашего исследования, подчинённый компонент может занимать позицию также и после основного компонента - глагола. Глаголы движения употребляются в качестве основного компонента, а существительные места становятся подчинённым компонентом: *Эшон бахилӣ мекунад дар ҳаҷв ва ҷавонмардӣ мекунад дар мадҳ* [336; 217]. – Он завидует юмору и проявляет благородство в воспеании. *Марде зариф ба деҳе расид аз вилояти Ғур* [338; 239]. - Один остроумный человек пришёл в деревню области Гур;

- **выражение отношения дополнительного.** В качестве основного компонента глаголов с различным значением и как подчинённый компонент употребляются существительные и предметные местоимения. В зависимости от значения основного и вспомогательного компонентов глагольных словосочетаний данный предлог в рамках отношения дополнительного проявляет следующие смысловые оттенки:

- **выражение отношения дополнительности источника действия и состояния.** Подчинённый компонент выражает действие и указывает на источник основного компонента: *Шахсе аз вай нурсид, ки гараз аз ин чист?* [341; 63]. – Кто-то спросил у него, какая от этого польза? *Акобир аз шаӣх Начмуддин илтимос*

карданд, ки пешнамози кунад [338; 122]. – Старейшины попросили шейха Наджмуддина, чтобы он встал во главе молитвы;

- **выражение отношений дополнительности источника действия, суждения и мысли:** *Амири Араб аз бевафой ва беътибории дунё ҳикоят мепардохт [336; 363].* - Арабский эмир приступил к рассказу о невечности и бренности мира;

- **выражение отношений дополнительности предмета, сделанного из какого-либо материала:** *Порчае аз когаз бисозу бар синаи худ часпон [338; 277].* – Сделай табличку из клочка бумаги и прикрепи у себя на груди;

- **выражение отношения дополнительного с оттенком причины:** *Дар вақте ки чаноби Шайхулислом Табрез аз тарси шоҳ Исмоил гурехта ба вилояти Хуросон омад [336; 71].* - Когда господин Шайхулислом Табрез из-за страха перед шахом Исмаилом сбежал и прибыл в область Хорасан;

- **выражение отношения дополнительного с оттенком разделительного значения.** В прозе данного периода также использованы глагольные словосочетания с предлогом **аз**, которые выражают отношения дополнительного с оттенком разделительного значения: *...филҳол занҷир аз пойи ман бардоишанд [336; 1103].* - в тот же миг оковы были сняты с моих ног. *...пас банд аз зулфин чудо шуд [336; 576].*- крючок отделился от дверной цепочки;

- **выражение отношения дополнительного с оттенком значения ограниченности:** в качестве основного компонента использованы глаголы с различными значениями, а в качестве вспомогательного – существительные и предметные местоимения: *Ўро аз худ хушнуд гардонед [336; 932]* – Обрадуйте его.

- **выражение отношений дополнительности (объектности) средства.** Основной компонент таких глагольных словосочетаний выражается преимущественно переходными глаголами, а подчинённый компонент - различными существительными. Подчинённый компонент называет событие, посредством которого совершается действие: *Ва алифворе аз доманаи бурида бар миён бастам [341; 210].* – и отрезав ленту от его подола, завязал ее на талии. *...аз шоҳу санг роҳро ва гузарро маҳкам сохта [336; 1319].* - построил дороги и проезды их камней и веток.

Следует подчеркнуть, что одной из примечательных особенностей применения предлога **аз** в прозе данного периода считается образование его синоними с предлогами **дар, бо, ба, дар бораи** и послелогом **-ро**. В рамках глагольных словосочетаний в прозаическом наследии XV-XVI веков предлог **бо** выражает направление движения объекта: *...аз роҳи Бағдод равӣ [336;790].* - пойдёшь по дороге в Багдад. *..аз бераҳа мутаваҷҷеҳи Нишонур шудем [336;790].* - выбравшись из бедорожья, направились в Нишапур.

Синоним предлога **-ро**: *... гуноҳаш ба ман бахшед [336; 1268].* – простите мне его грех. *...аз ӯ авф фармоед [336;126].* -простите его.

Предлог бар также был широкоупотребимым в прозе XV-XVI веков при образовании глагольных словосочетаний. В научных трудах подчёркивается активное употребление данного предлога в поэзии современного таджикского языка [17; 113]. Этот предлог в рамках глагольных словосочетаний, в основном, выражает отношения обстоятельства и дополнительного. В образовании глагольных словосочетаний, между компонентами которых наблюдаются отношения обстоятельства, предлоги **бар** проявляет относительно высокую активность, и в этой функции он использовался ещё в среднеперсидском языке в более древней форме **арар** [200; 21].

Предлог **бар** в рамках нашего исследования задействован для связи слов (частотность-165 раз), и в основном, выражает отношения обстоятельства и дополнительного;

выражение отношения обстоятельства **направления действия:** *Ногоҳ боғбон огоҳ шуд: чубдасте бардошту рӯй бар сахро ниҳод [329;70].* – Неожиданно садовник понял: взяв посох, отправился в степь.

выражение отношения обстоятельства **направления действия на поверхность:** *Фармуд, то тифле ҳамроҳи ӯ бар бом бурданду дар баробари ӯ бидоштанд [338; 28].* – Приказал, чтобы вместе с ним на крышу подняли младенца и держали рядом с ним; *Чӯбро бар бом партоб кард [336; 1268].* - забросил палку на крышу;

- **выражение** отношения обстоятельства **направления действия на поверхность:** *Ногоҳ боғбон огоҳ шуд: чубдасте*

бардошту рӯй бар сахро ниҳод [329; 70]. – Неожиданно садовник понял: взяв посох, отправился в степь. *Чубро бар бом партоб кард* [336; 1268]. - забросил палку на крышу;

- **выражение отношения обстоятельства по направлению к движению действия.** Профессор Р. Гаффоров правильно подчеркивает, что «употребление предлога **бар** в языке классической литературы характерно для образования обстоятельства места по направлению» [24; 144]. Эту мысль подтверждают многочисленные примеры и полученный нами фактологический материал. В качестве основного компонента глаголов движения и как подчинённый компонент существительные выражают место или участвуют в образовании понятий, связанных с местом: *бар гӯшае рафтанд* [336; 1283] – уединиться в уголке; *ба канора кашидан* [336; 195] – отойти в сторону... *бар ҳар тараф гашидан* [336; 1079] – ходить во все стороны.

- **выражение отношения обстоятельства вокруг предмета:** *Халқе бар вай чамъ мешаванд* [336; 318]. - Народ собирается вокруг. *Халоиқ бар вай издиҳом менамуданд* [336; 898]. - Люди были видны в той толпе;

- **выражение отношения обстоятельства к способу выполнения действия.** В таких глагольных словосочетаниях с предлогом “бар” в роли основного компонента используются глаголы действия и состояния, а в качестве подчинённого - преимущественно личные существительные, выражающие части тела: *Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард* [329; 20]. – Подняв камень, накинулся на него.

Предлог **бар** в анализируемых источниках в рамках глагольных словосочетаний также выражает обстоятельственные отношения причины, цели, сферы занятий, полный анализ которых осуществлён в диссертации.

Предлог **бар** в рамках объекта исследования широко употребляется при выражении отношений дополнения:

- **выражения отношений дополнительности назначения:** *Дар ин сухан буд, ки лашиқариёни вай расиданду бар вай салом гуфтанд* [329; 51]. – Когда он говорил об этом, пришли его воины и поздоровались с ним.

- выражение отношений дополнительности дозволенного действия на поверхности чего-либо: *Он чубҳо, ки бар тани ман меомад, таҳаммул мекардам [338; 119].-Я вытерпел удары палок по моей спине.*

- выражения отношений дополнительности источника действия: *Бар канизаке ғумон бурданд ва он беғуноҳро...ба зарби чўб чун нигини фирӯза кабуд сохтанд [336; 712]* – подумали на служанку и ударами палки ... разукрасили бедную как бирюзовый камень.

- выражение отношения дополнительного с оттенком столкновения двух предметов. В составе таких глагольных словосочетаний часто употребляется глагол *задан*: *Ҳочиби дуввум даст бар синаи вай заду нагузоит, ки дарояд [329; 52]. - Второй хаджиб ударил его в грудь и не впустил внутрь. Баъд аз он бифармуд, ки об бар рӯйи ӯ заданд [329; 61]. – После этого приказал, чтобы его лицо сбрызнули водой.*

В прозе данного периода наблюдается синонимизация предлога **бар** с предлогом **барои**. Глаголы действия и состояния применяются в качестве основного компонента и выражают отношение дополнительного с оттенком цели: *Чун кор бар бемор танг омад [329; 93].*– Как состояние больного ухудшилось.

В письменных источниках исследуемого периода в образовании глагольных словосочетаний активно применяется предлог “**бо**”. Ходжа Хасан Нисори при толковании предлога “**бо**” предлагает такую интересную мысль: «Знай, что «**бо**» - это слово, которое в персидском необходимо для общения, к примеру, «Фалон бо фалон рафт» (Кто-то ушёл с кем-то), «Фалон бо фалон омад» (Кто-то ушёл с кем-то). Как показывают эти примеры, Нисори считает этот предлог средством для выражения отношений примыкания [98; 47].

Предлог “**бо**” относится к многозначным предлогам и в зависимости от лексического значения компонентов словосочетаний и их статуса в предложении проявляет различные семантические оттенки:

- выражение отношения дополнительного: *Аз муҳташамони шаҳри Табрэз аст ва пайваста бо чавонони сода муошират менамуд [341; 236].* – Он (родом) из одного великих городов Табрэза и постоянно общался с простой молодёжью;

- **выражение** отношений дополнительности (**объектности**) **назначения:** *Ҳакиме бо писари худ гуфт* [329; 40]. – Один мудрец сказал своему сыну;

- **выражение** отношения дополнительного с оттенком **примыкания:** *Зарифе бо арабе Ҳамроҳ шуд* [338; 130]. - Один остроумный человек присоединился к арабу;

- **выражение** отношений обоюдной дополнительности: *Он кӯдак доим бо он мурғак бозӣ мекард* [338; 15]. – Тот ребёнок всегда играл с этим птенчиком.

- **выражение** отношений дополнительности (**объектности**) **средства:** *Он хоча барҷаст ва сари дасти ӯро бо устура бигирифт* [336; 774]. – Тот хаджа вскочил и порезал лезвием его руку.

При выражении отношения обстоятельства в письменных источниках исследуемого периода предлог “**бо**” употребляется не столь активно:

-**выражение** отношения **обстоятельства и состояния:** *Кӯдак бо овози Ҳазин мехонд* [336; 470]. – Ребёнок пел грустным голосом. *Бо чанд тан аз ҷавонони диловез дар шаҳри Табрз бо Савсанӣ сайр мекардем* [341;314]. – Мы путешествовали с несколькими весёлыми юношами в городе Табрз вместе с Савсани.

В пятом разделе второй главы диссертации исследованы глагольные словосочетания, образованные посредством простых первичных предлогов **барои (аз барои), то, бе, чуз** и составных первичных предлогов **аз...то, аз...то ба, аз...ба, то ба, ба чуз, чуз ба, чуз бар**. В диссертации приводятся исчерпывающие сведения относительно этих предлогов.

Третья глава диссертации – “**Глагольные словосочетания с именными предлогами и послелогоми**”, состоит из 3 разделов. В них анализом охвачены вопросы связи слов с именными изафетными и именными составными предлогами, глагольных словосочетаний с послелогоми, а также глагольных словосочетаний с предлогами и послелогоми.

Первый раздел данной главы диссертации посвящён анализу глагольных словосочетаний, которые образованы посредством **изафетных именных и составных именных предлогов**. Здесь необходимо подчеркнуть, что в образовании глагольных словосочетаний в прозе XV-XVI веков эти предлоги обладают

особым статусом. Именные изафетные и именные составные предлоги участвуют в формировании различных отношений обстоятельства. В письменном наследии данного периода в основном, в образовании глагольных словосочетаний задействованы следующие предлоги: пеши (дар пеши, ба пеши, аз пеши, бар пеши), назди (ба назди, дар назди), хузури (дар хузури), чавори (дар чавори), миқоруни (дар миқоруни), домани (дар домани, ба домани), пойи (ба пойи, бар пойи, дар пойи), пояи (дар пояи, ба пояи, бар пояи), поёни (дар поёни, аз поёни, бар поёни), дари (ба дари, бар дари, аз дари, дар дари), сари (бар сари, дар сари, ба сари, аз сари), болои (бар болои, дар болои, аз болои), рӯи (дар рӯи, ба рӯи, аз рӯи, бар рӯи), бар фарқи, бар нӯги, миёни (дар миёни, бар миёни, аз миёни), зери (дар зери, аз зери, ба зери, бар зери, то зери), таги (дар таги, аз таги, ба таги, бар таги), дар тахти, дар зии, қаъри (дар қаъри, аз қаъри, бар қаъри, то қаъри), паҳлуи (аз паҳлуи, дар паҳлуи, бар паҳлуи), лаби (ба лаби, бар лаби, дар лаби, аз лаби), гирди (ба гирди, дар гирди, аз гирди), паси (аз паси, дар паси, бар паси), қафои (дар қафои, бар қафои, аз қафои), канори (ба канори, бар канори, дар канори, аз канори), пушти (ба пушти, бар пушти, дар пушти, аз пушти, то пушти), захри (ба захри, бар захри), дунболи (ба дунболи, бар дунболи, аз дунболи, дар дунболи), пайи (аз пайи, бар пайи, дар пайи), чониби (ба чониби, аз чониби, бар чониби), сӯи (ба сӯи, бар сӯи, аз сӯи), тарафи (дар тарафи, ба тарафи, бар тарафи, аз тарафи), савби (аз савби, ба савби), хангоми (дар хангоми), вақти (ба вақти, бар вақти, дар вақти, аз вақти), маҳалли (ба маҳалли, бар маҳалли, дар маҳалли, аз маҳалли), замони (дар замони, аз замони, то замони), мучарради (ба мучарради, бар мучарради), ҳини (дар ҳини, аз ҳини, бар ҳини), айёми (дар айёми, аз айёми, то айёми), аснои (дар аснои, бар аснои), даври (дар даври, аз даври), айни (бар айни, дар айни), чихати (ба чихати, бар чихати, аз чихати), мучиби (бар мучиби), баҳри (аз баҳри), сабаби (ба сабаби, бар сабаби), воситаи (ба воситаи), васотати, ғояти (аз ғояти, ба ғояти, бар ғояти), иллати (ба иллати, бар иллати), туфайли (ба туфайли, бар туфайли), камоли (аз камоли, бар камоли, ба камоли), қасди (ба қасди, бар қасди), расми (ба расми, бар расми), монанди, мисли (ба мисли, бар мисли, дар мисли), шабеҳи, мисоли, бар сони, амсоли (бар амсоли, дар амсоли),

ба манзалаи, ба гунаи, ба хукми, ба василаи, ба хасби, ба муқтазои, тариқи (дар тариқи, аз тариқи, бар тариқи) и т.д.

В целом, именные изафетные и именные составные предлоги, как уже доказано в лингвистике, как и другие предлоги можно отнести в группу средств связи слов, поскольку их лексическое значение в основном, равно их грамматическому значению.

Таким образом, теоретические вопросы по данной группе предлогов, глубокий и всесторонний анализ этих предлогов в полном объёме осуществлён в диссертации в рамках глагольных словосочетаний.

Второй раздел данной главы назван “Глагольные словосочетания с послелогом”. Послелог были достаточно широко распространены в литературном языке, и в частности в прозе XV-XVI веков. Наиболее распространённым из них является послелог **-ро**, в отношении применения и функций которого, к сожалению, на сегодняшний день отсутствуют какие-либо существенные исследования как в области современного литературного языка, так и в его историческом ракурсе. В языке прозаического наследия данного периода в образовании глагольных словосочетаний послелог **-ро** проявляет себя достаточно многофункциональным и многозначным. Этот послелог в составе глагольных словосочетаний проявляет себя как средство связи с различными синтаксическими отношениями.

Послелог **-ро** преимущественно связывает непосредственный субъект с глаголом. Это считается основной задачей послелога **-ро**: *Пас вайро нишониданду моида кашиданд [329; 93].* – Тогда его посадили и накрыли стол.

В составе глагольных словосочетаний обстоятельства наблюдается употребление непосредственно неформального объекта: *Бар канори дарё якдигарро канор гирифта ҳар кадом ба ҷонибе равон гардиданд [336; 43].* – На берегу реки, обняв друг друга, разошлись в разные стороны. *Пас бархосту бо иттифоқи Мухаммад назди Имом Хусейн омаду якдигарро дар канор гирифтанду он зубори муртафеъ шуд [338; 31].* – Тогда, он встал и с помощью Мухаммада подошёл к Имом Хусейну, они обнялись и конфликт был исчерпан.

Послелог **-ро**, хотя и немного, но всё же связывает опосредованный субъект с глаголом. В современном литературном таджикском языке принятие такой формы глагольными словосочетаниями в большинстве случаев наблюдается в предложных глагольных словосочетаниях [231; 385]. Выполнение данной функции послелогом **-ро** в классической поэзии и прозе – достаточно распространённое явление.

В прозе рассматриваемого периода преимущественно наблюдается использование в виде неполных инфинитивных глаголов: *Шуморо дар аввал бо ман ҳамин муомала боист кард* [336; 89]. – С самого начала вам было необходимо обращаться со мной таким образом.

Одна из особенностей таких глагольных словосочетаний в прозе данного периода заключается в том, что компоненты словосочетаний могут находиться в дистактном состоянии: *Халифаро сухани ӯ хуш омад* [329; 54]. – Калифу понравилась его речь. *Ғаливоҷро аз рӯйи ҳаво назар бар вай афтод* [336; 873]. – Взор грифа с неба упал на него.

В некоторых словосочетаниях такого рода послелог **-ро** выступает не как средство связи, а как междометная часть вводных слов: *Худоӣро, ман дар ин вилоят исми расме дорам* [336; 820]. . Боже, у меня в этой области есть официальное имя.

Полученные материалы показывают, что послелог «**-ро**» в письменных источниках XV-XVI веков, как и предыдущих столетий, преимущественно встречается в устойчивых выражениях, имеющих в прошлом тенденцию наречия. В данном виде словосочетаний послелог **-ро** сохранил свою древнюю семантику и функции: *Худоӣро сирри ин боз намой* [336; 829]. – Боже, раскрой секрет этого. *Қазоро он руҳи мучассам логару низор гардад* [336; 204]. – Пусть будет суждено, чтобы этот твердый дух был сломлен.

Послелог «**-ро**» в прозе этого периода употребляется с существительными, и выражает направленность действия на пользу кого-либо или чего-либо. Этот послелог в данной функции становится синонимом с предлогами **барои** и **ба**: *Махтума ва мафтӯхорро суҳбате сохтанд* [341; 204] – Опечаленным и покорённым дали возможность побеседовать. *Моро ҳамин обрӯ беи аст* [338; 204] – Нам и этого авторитета много.

Послелог **-ро** в прозе данного периода использовался как синоним предлога «аз» для выражения отношения дополнения источника действия: ...*пиразанеро нурсидан* [336; 1262]. – Одну старую женщину спросили.

В прозе данного периода из других предлогов и послелогов нами выявлен только послелог **боз**: *То ман дар ин хонаам ва аз хурдӣ боз медонам, ки сад хурӯсро сар буриданд* [338; 75]. – *Я нахожусь в этом доме и с детства знаю, что было зарезано сто петухов.*

Необходимо отметить, что исследователь Б. Шарифов существительные **ойин**, **сифат** и **мисол** считал так называемыми словами-послелогам [110; 205]. Мы же эти морфемы считаем словообразовательными суффиксами и рассмотрим их в главе о глагольных словосочетаниях со связью примыкания.

Таким образом, послелог **-ро** в прозе данного периода в рамках глагольных словосочетаний выполняет различные синтаксические задачи, однако его основной задачей являются отношения дополнительного, особенно, непосредственной дополнительности.

В третьем разделе третьей главы диссертации исследуются глагольные словосочетания с предложной и послеложной связью. Предложная и послеложная связь считается одним из редко употребляемых средств связи и имеет узкий круг использования как в наследии классического периода, так и в современном литературном языке. Причина этого заключается в том, что связь слов посредством предлогов и послелогов в разговорном и диалектном вариантах таджикского языка встречается достаточно часто, и данный вид связи описан многими исследователями области диалектологии, хотя В. С. Расторгуева справедливо отмечает, что исследователями при сборе материала по говорам и диалектам не уделено должного внимания предлогам и послелогам [248; 18].

В письменных источниках объекта данного исследования отмечено оформление глагольных словосочетаний двумя средствами связи. Это состояние преимущественно наблюдается между предлогом «аз» и послелогом «боз». Словосочетания, сформировавшиеся посредством предлога «аз» и послелогом «боз», выражают временные отношения. Словосочетания с существительными времени показывают количество

продолжительности времени, в течение которого происходит действие:

Бозе аз хурӯсе пурсид, ки аз хурдӣ боз дар хонаи бани Одамӣ ва эшон ба дастии худ обу донаи ту муҳайё мекунанд [338; 73]. – Сокол сказал петуху, мол ты с младенчества находишься в доме Человека и он своими руками даёт тебе зёрна и воду. *Ман ба куитани ту чунон якҷиҳат нестам, ки ба ҳеҷ ваҷҳ аз он боз наистам* [336; 1378]. – Я не столь заинтересован в твоём убийстве, чтобы ничто не удержало меня от него.

Словосочетания с местоимением **кай** обычно бывают двухсловными и по своей семантике равны вышеприведённым словосочетаниям. Отличительная особенность этих словосочетаний состоит в том, что в словосочетаниях связь между компонентами проявляется более четко посредством послелого «**боз**»: *Эй сиҳруйи ҳез ва эй номарди бетамиз, шарм намедорӣ ва аз кай боз ту чунин шудай?* [336; 988]. – О, бесчестный и бессовестный подлец, тебе не стыдно и с каких пор ты стал таким?

Оформление глагольных словосочетаний двумя средствами связи в письменных источниках прошлого характерно и для выражения оттенка времени: *Аз он вақт боз ки бар он нур назар доштанд, аз ҳоли якдигар хабар доштанд* [340; 36]. – С тех пор, как они стали смотреть в сторону того света, они знали все о друг друге.

В четвёртой главе, именуемой «**Исследование особенности значений глагольных словосочетаний**», проведена семантическая классификация глаголов в составе глагольных словосочетаний рассматриваемого периода. В разделах данной главы внимание акцентировалось на анализе глаголов, которые в составе глагольных словосочетаний использовались как в прямом, так и в переносном значениях

Первый раздел главы – “**Семантические особенности глаголов движения в составе глагольных словосочетаний**” содежит анализ глаголов движения в связи с такими понятиями, как место нахождения объекта и субъекта, место и роль распространения действия и состояния, значение направления движения: движения снизу вверх, движения сверху вниз, движения в каком-либо направлении.

Следует подчеркнуть, что лексическое значение слова считается важным фактором взаимосвязи между компонентами глагольных словосочетаний и основным условием выражения различных синтаксических отношений. В этой связи, глагольные словосочетания изучаются не только внутри предложения как элемент его структуры, но также и вне предложения как лексико-семантическая единица, поскольку и в этом случае данный вид словосочетаний выражает состояние, сложное понятие и конкретное положение.

Как было отмечено ранее, в семантической классификации глаголов, которая осуществляется в составе глагольных словосочетаний в качестве классификации основного компонента, до сих пор не существует определённых правил или норм разделения на семантические группы: «...ознакомление с основными задачами языка определяет отличие ролей языковых единиц в зависимости от цели и признаков их использования, различных путей и способов выражения значения языковыми единицами и кроме того, с учётом специфики той или иной функции языка осуществляет анализ значения той или иной единицы языка» [229; 136].

В языке письменных источников XV-XVI веков семантическое поле глагола в составе глагольных словосочетаний по сравнению со всеми другими частями речи является более широким, степень его функциональности и воздействия более преобладающим, поскольку он придаёт преимущество активности, характерности и весомости речи и образует в сознании человека более полное представление о событиях и явлениях. В этом отношении глагольные словосочетания в языке письменных источников данного периода создают большую группу, которая играет важную роль как языковое и стилистическое средство.

Наряду с синтаксическими отношениями важное место между компонентами глагольных словосочетаний занимают и лексическое, и грамматическое значения. В этой связи, при анализе глагольных словосочетаний принимаются во внимание оба значения глаголов, поскольку, хотя лексическое значение и является основным, всё же оно в составе глагольных словосочетаний тесно связано с грамматическим значением.

О. С. Ахманова, указывая на этот вопрос, отмечает: “Грамматическое значение как в плане содержания, так и в плане выражения не может существовать отдельно, без лексического значения. Однако лексическое значение, хотя и является основным, в словах связано с грамматическим значением и не выражается без него. Поэтому лексическое и грамматическое значения считаются основными свойствами слова [128; 68].

Глаголы движения в составе глагольных словосочетаний отличаются особой спецификой значения, то есть они, кроме своего обычного значения, выражают также и другие значения. Например, глагол **рафтган** (идти) в составе глагольных словосочетаний имеет различные значения: а) начало действия: *Рӯзе Ҳазрати Амир ба роҳе мерафт* [338; 19]. – Однажды Хазрат Амир шёл по дороге; б) место, сторона и направление действия: *Ба Хуросон рафт ва дар он ҷо тавассути ҳарзағуӣ ба дасти Амир Абдуганӣ кушта шуда* [341; 100]. – Пошёл в Хорасан и там из-за своих блаженных речей был убит Амиром Абдугани; в) движение, направление: *Сиддиқ ба масҷид рафта хоҷаи канизакро талабид* [329; 73]. – Сиддик, придя в мечеть, потребовал хаджу служанки и т. д. Такому анализу в диссертации подвергнуты все глаголы движения, которые в составе глагольных словосочетаний выражают различные значения.

Во втором разделе данной главы - “**Семантические особенности глаголов действия в составе глагольных словосочетаний**” рассмотрены семантические оттенки глаголов действия в составе глагольных словосочетаний. Анализ и отображение полученных материалов показал, что глаголы, выражающие понятия действия, также широко употреблялись в составе глагольных словосочетаний письменных источников исследуемого периода. Во многих случаях в глаголах, выполнение и применение которых относится к повседневной жизни, значения действия и движения возникают совместно.

Выражение значения времени, причины, объекта с глаголами движения, действия и состояния в составе глагольных словосочетаний рассмотрено в третьем разделе этой главы.

Анализ полученных материалов доказал, что в письменных источниках объекта исследования состояние и форма использования одного глагольного словосочетания было обычным

явлением. Это состояние встретилось нам в произведениях «Бахористон» и «Латоиф-ут-тавоиф»: *Имрӯз даст ба горат бикишояму ҳар чӣ биёбам, бирабоям ва фардо бо Фиръавн дар отаи дароям [329;106].* – Если сегодня я начну грабить и брать всё, что найду, то завтра я войду в огонь вместе с Фараоном. *Он хоҳам, ки имрӯз даст ба горату тороҷ баркушояму ва фардо бо Фиръавн Намруд дар отаи дароям [338; 89].* - Хочу, чтобы сегодня я начал грабить и разрушать, а завтра вместе с Фараоном Намрудом вошёл в огонь.

Здесь необходимо отметить, что компоненты словосочетаний между собой всегда находятся в определенных семантических отношениях и значение словосочетаний появляется от значения их компонентов. Специфика семантических оттенков словосочетаний преимущественно определяется лексическим значением компонентов. В частности, именные составные глаголы, которые в системе глагола обладают особым статусом, образуются посредством выражения любого первого значения компонентов глагола. При семантическом анализе глагола выявлено, что основной компонент (глагол) служит для выражения того или иного действия. А подчинённый компонент вместе с основным компонентом всегда состоит в семантических отношениях. Отсюда следует, что вспомогательный компонент глагольных словосочетаний наравне с основным компонентом при выражении того или иного действия обладает значением определенного места. Эти глаголы в составе глагольных словосочетаний могут в различной форме выражать несколько смысловых оттенков. Например, в письменных источниках рассматриваемого периода слово *печида* (запутанный, запутав, обмотав) часто используется в значении *печонидан* (обмотать, обвиться вокруг чего-л.): *Онҳоро дар когази ҳарири бағдодӣ печида [336; 391]* - Завернув их в тонкую багдадскую бумагу. *Баъд аз чанд рӯз ӯро дар бурё печида сӯхтанд [341; 31]* – Через несколько дней его завернули в циновку и сожгли. *Валлоҳ, агар тамоми дунё дар жандаи ӯ печида будӣ, кирои гиристан накардӣ [338; 31]* – Клянусь Богом, если бы весь мир был обмотан его лохмотьями, это бы не стоило слёз.

В этой конструкции глагольных словосочетаний глаголы движения и действия обозначают состояние и положение понятия, которое воздействует на движение, действие, изменение признака, и наряду с этим, выражают большое количество лексико-грамматических значений. Например, глагол **омадан (приходить)** может быть использован в значении **рафтан (уходить)**: *Шоире ба таваққӯи ғоида ба дари хонаи Маъни Зоида омад [329;70]* - Один поэт, надеясь на получение выгоды, пришёл к дверям Маъни Зоида; **омадан (приходить)** в значении **боридан (выпадения осадков)**: *Рӯзе барфи азим меомад ва боди сарди аниф мечаст [338;197]* – Однажды шёл большой снег и носился холодный жестокий ветер; **омадан (приходить)** в значении **галтидан (падать)**: *Шахсе аз боме бияфтод ва бар гардани Мавлоно омад, чунин ки мӯҳраи гардани ӯ қусуре ёфт [338; 129]* – Один человек упал с крыши и свалился на шею Мавлоно, да так, что позвонок его шеи повредился и т.д.

В завершении вышеприведённых размышлений можно сделать вывод, что в образовании глагольных словосочетаний наряду с важной ролью грамматических особенностей слов высокой степенью значимости также обладает исследование и анализ семантических особенностей глаголов в составе глагольных словосочетаний. Всестороннее исследование семантических групп глаголов с различными семантическими оттенками является необходимым и полезным в том отношении, что оно окажет большое содействие и помощь в решении других проблем грамматики современного литературного таджикского языка.

В **заключении** диссертации подводятся итог научных результатов исследования. Изучение грамматико-семантических особенностей глагольных словосочетаний наследия классической литературы, особенно произведений периода XV-XVI веков, показало, что в течение нескольких столетий большая часть глагольных моделей в современном литературном таджикском языке в определённой мере сохранила свою структуру и значение. Несмотря на это, существуют и такие глагольные словосочетания,

которые в современном таджикском языке подверглись определённым модификациям формы и значения.

Подводя итог изложенному выше, можно прийти к следующим выводам. В языке прозы данного периода в отношении средств связи глагольных словосочетаний произошли некоторые значимые изменения, наиболее важными из которых являются следующие:

1. В письменных источниках периода XV-XVI веков использовалось большое количество исследованных в диссертации составных именных предлогов, многие из которых в дальнейшем с развитием языка и ассимиляцией его синтаксического строя вышли из употребления. [4-А].

2. Частотность употребления предлогов в составе глагольных словосочетаний языка наследия данного периода с учётом синтаксических отношений имеет различный характер. Такое выражение отношений в составе глагольных словосочетаний можно встретить в изафетных именных и в именных составных предлогах. В прозе данного периода в составе глагольных словосочетаний для выражения отношения обстоятельства места и площади использованы различные предлоги. [11-А].

3. В языке изучаемой прозы широкое употребление именных предлогов не беспричинно и появление именных предлогов, прежде всего, тесно связано и подчинено закономерностям и тенденции освобождения первичных предлогов от их многофункциональности и полисемантической и с появлением всё новых отношений между предметами и событиями [7-А].

4. Другая особенность языка прозы периода XV-XVI веков состоит в том, что в результате смешения тенденций книжного и разговорного языков широко употреблялись различные формы предлогов, при этом всестороннее использование их задач и семантических оттенков считается одной из стилистических особенностей языка данного периода [1-А].

5. Послелого с позиции своих синтаксических задач схожи с предлогами, однако количество послелогов и в литературном языке прошлых времён, и в языке современности невелико. В языке прозы периода XV-XVI веков, в основном, использовались послелог **-ро** и именной послелог **«боз»**. Первичный послелог **барин** в составе глагольных словосочетаний собранного материала

не наблюдалось. Послелог **–ро** в литературном языке классического периода таджикского языка считается одним из многофункциональных и многозначных средств. В языке письменного наследия периода XV–XVI веков послелог **«–ро»** преимущественно служит для выражения непосредственного дополнительного. [13-A].

6. Выражение отношений обстоятельства причины в составе глагольных моделей с предлогом **дар** в истории таджикского языка, хотя и имеет длительную историю, исследователями современного таджикского языка эта функция предлога **дар** не упоминается. В прозе XV–XVI веков предлог **дар** в составе глагольных словосочетаний используется вместе с существительными действия и состояния, и в большом количестве указывает на причину происхождения действия и состояния с добавочными оттенками дополнительного: **дар торикӣ роҳ ғалат кардан** [336; 1038] – перепутать дорогу в темноте. [10-A].

7. В прозе данного периода компоненты словосочетаний позиционно относительно, порой основной компонент даже встречается перед подчинённым компонентом: Эшон **бахили мекунад дар мадҳ ва чавонмарди мекунад дар ҳаҷв** [336; 217]. – Он жаден на похвалу и щедр на юморе. Зуд бошед, ки бозгардаму **паноҳ барам ба кӯҳе** [338; 54]. – Поторопитесь, ведь я должен вернуться и спрятаться за горой. [16-A].

8. В некоторых исследованиях отмечается, что форма **бар рӯи** в литературном языке прошлого не встречается в функции выражения обстоятельства места, однако собранные примеры свидетельствуют, что в выражении отношения локальности данный предлог в литературном языке прошлых времён также был достаточно хорошо известным: **Ногоҳ боз ҳамон ғаливож бар рӯи ҳаво пайдо шуд** [336; 872]. – Неожиданно тот самый гриф появился в небе. [19-A].

9. В соответствии с значениями глагола определенная группа предложных глагольных словосочетаний может быть выражена в форме предложной связи или связи примыкания. В учебниках для вузов, и в частности в «Грамматике современного литературного таджикского языка» приводятся примеры типа **«кӯча баромадан»** (выходить на улицу) со связью примыкания, и, на наш взгляд, это

правильно, поскольку группирование видов связи осуществляется по форме их выражения. [12-А].

10. Одна из характерных особенностей глагольных словосочетаний этого периода состоит в том, что компоненты глагольных словосочетаний в связи примыкания по размещению своих элементов находятся в контактном и дистантном состоянии. В глагольных словосочетаниях контактной связи подчиняемый и подчиняющийся компоненты всегда находятся рядом: андак тааммул кардан [336; 35] – немного подождать, музтариб дидан [336; 4] – увидеть расстроенным.

При дистантной связи между подчиняющимся компонентом и основным словом всегда используются слова, связанные с общим значением предложения: ...**дуаспа** ба сари ман **тохтан** [338; 35] – наехали на меня, сидя на двух лошадях. ...**назоракунон** ба байгулае **оромидан** [341; 553].– оглядываясь по сторонам, умиротворились в уголке. [21-А].

11. В прозе исследуемого периода предлог **ба** очень активно использован для выражения отношения обстоятельства цели. В большинстве из примеров предлог **ба** синонимизируется с предлогом **барои**, где были обнаружены более 28 примеров, в которых предлог «**ба**» как синоним предлога **барои** очень ярко выражает отношения обстоятельства цели. [3-А].

12. В таджикской лингвистике кроме этой распространённой разновидности связи - изафетной, упоминаются виды связи согласования, изафетно-подчинённой (предложной), изафетно-последложной, предложно-последложной, последложно-местоименной и артикльно-предложной, однако в прозе исследуемого периода данный вид связи (кроме связи артикльно-предложной) в составе глагольных словосочетаний не был популярным. Во всяком случае, данный вид связи в составе именных словосочетаний и отдельных предложений встретился только в одном-двух примерах. [8-А].

13. Анализ полученных материалов показал, что в языке письменных источников данного периода встречаются глаголы, требующие определенного предлога или послелога, и их связь можно назвать подчинительно-предложной. К примеру, глаголы «тарсидан» (бояться), «ранчидан» (обижаться) и другие всегда связывают свой подчиняющийся компонент с предлогом «аз» или

переходные глаголы всегда подчиняют определённый объект посредством послелога «-ро». [6-А].

14. В письменных источниках рассматриваемого периода глаголы движения и действия, положения и состояния обозначают понятия влияния движения, функциональности, изменения признака, и наряду с этим, выражают большое количество лексико-грамматических значений. Эти глаголы в составе глагольных словосочетаний могут в различных формах выражать несколько семантических оттенков. [20-А].

15. Способ и стиль создания письменных памятников исследуемого периода показали, их тесную взаимосвязь с современным литературным языком и его диалектами. Сопоставительный анализ грамматических и семантических особенностей глагольных словосочетаний письменного наследия XV-XVI веков показал, что они своими функциями и местом употребления в основном соответствуют их позиции в современном литературном таджикском языке.

Исследование грамматико-семантических особенностей глагольных словосочетаний в прозе литературного наследия XV-XVI веков оказывает существенную помощь в заполнении имеющихся лакун в языке классического периода и его сокровищницы, определении статуса трудов данного периода в процессе укрепления, совершенствования и развития таджикского литературного языка. [24-А].

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора

1. В периодических изданиях, включенных в перечень, рекомендуемый ВАК Российской Федерации и ВАК Республики Таджикистан

[1-А]. Гаффоров, А. О. Тадқиқи Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар забоншиносии тоҷик // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №4 [47]. 2012. - С.129-131.

[2-А]. Гаффоров, А. О. Ибора ва мавқеи он дар низоми синтаксис // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №4 [47]. 2012.-С.265-267.

[3-А]. Гаффоров, А. О. Мавқеи пешоянди “ба” дар ташаккули ибораҳои феълӣ [дар асоси маводи Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ] // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №5 [48]. 2012. - С.242-245.

[4-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номии таркибӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №2 [51]. 2013.-С. 276-280.

[5-А]. Гаффоров, А. О. Алоқаи мувофиқати грамматикӣ ва баъзе хусусиятҳои он дар насри асри XVI // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.-Душанбе: Сино, 2013, №4/6 [122]. -С. 100-103. (ҳаммуаллифӣ).

[6-А]. Гаффоров, А. О. Ифодаи муносибати макон бо пешоянди “аз” дар насри асри XVI // Ахбори Академияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ.-Душанбе. №2 [234]. 2014.-С. 69-72. (ҳаммуаллифӣ).

[7-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълии муносибати масоҳавӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.- Душанбе.- №1 [56], 2014. -С. 328-332.

[8-А]. Гаффоров, А.О. Алоқаи калимаҳо ва ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо пешоянди “ба” дар насри асри XVI //Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №1 [56-2]. 2014.-С. 363-366. (ҳаммуаллифӣ).

[9-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълии муносибати пуркунандагӣ бо пешоянди “бар” дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.- Душанбе, -№3 [58-1]. 2014. -С. 338-341.

[10-А]. Гаффоров, А. О. Алокаи калимаҳо ва ифодаи муносибати ҳолӣ бо пешоянди “дар” дар насри асри XVI // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон -Душанбе, № 4/2 [133]. 2014. -С. 56-58.

[11-А]. Гаффоров, А. О. Алокаи калимаҳо бо пешояндҳои номӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе.-№4 [59]. 2014.-С. 255-262.

[12-А]. Гаффоров, А. О. Алокаи калимаҳо бо пешояндҳои номӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.-Душанбе: Сино, №4/1 [159]. 2015. - С.97-102. (ҳаммуаллифӣ).

[13-А]. Гаффоров, А. О. Алокаи калимаҳо ва тобишҳои маъноии феълҳо бо пасоянди “-ро” дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, №1 [62-2]. 2015. - С. 317-319.

[14-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ ва ифодаи тобишҳои маъноӣ бо пешоянди “бо” дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе, №5 [66]. 2015.-С.110-112.

[15-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои “бо”, “бе”, “то” ва “барои” [аз барои] дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» -и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №6 [67]. 2015. - С. 122-124.

[16-А]. Гаффоров, А. О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №3 [70]. 2017.- С. -80-83.

[17-А]. Гаффоров, А. О. Тобишҳои маъноии феълҳо дар таркиби ибораҳои феълии алокаи ҳамроҳӣ дар насри асри XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, №3 [70]. 2017. - С. 83-87. (ҳаммуаллифӣ).

[18-А]. Гаффоров, А. О. Ифодаи муносибатҳои ҳолии макон бо пешояндҳои номӣ ва номии таркибӣ дар осори хаттии асри XV // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - Душанбе, №1 [73]. 2018. - С. 74-77.

[19-А]. Гаффоров А. О. Ибораҳои феълии муносибати ҳолий бо пешояндҳои аслий дар насри асрҳои XV-XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - Душанбе, № 2 [79]. 2019. -С. 54-58.

[20-А]. Гаффоров, А. О. Хусусиятҳои маъноии ибораҳои феълий дар забони адабии тоҷик // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - Душанбе, №4. [81]. 2019. -С. 11-15.

[21-А]. Гаффоров, А. О. Ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ дар забони насри асрҳои XV-XVI // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - Душанбе, №1 [84]. 2020. - С.8-12. (ҳаммуаллифӣ).

Асарҳои дигар:

а) Монография:

[22-А]. Гаффоров, А. Ибораҳои феълий бо пешояндҳои аслий дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ/ А. Гаффоров.-Душанбе: Ирфон, 2014.-140 с.

[23-А].Гаффоров, А. Хусусиятҳои грамматикӣ ибораҳои феълий дар забони адабии ҳозираи тоҷик [дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI]./ А. Гаффоров.-Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2020.-222 с.

б)Мақолаҳо дар маҷалла ва маҷмӯаҳои илмӣ:

[24-А]. Гаффоров, А. О. Муродиф шудани пешояндҳои аслий дар таркиби ибораҳои феълии пешояндӣ // Маҷаллаи Адаб.1996.-№7. -С. 9-11.

[25-А]. Гаффоров, А. О.- Ибораҳои феълий бо пешоянди «бар» дар Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмии олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони дониш. [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: Ҳумо, 2001. –С. 168-172.

[26-А]. Гаффоров, А. О. Ифодаи муносибатҳои наҳвӣ бо пешояндҳои аслий дар таркиби ибораҳои феълий [дар асоси маводи “Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ] //

Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони дониш. [Маҷмуаи илмӣ].- Душанбе: Ҳумо, 2002. –С. 220-226.

[27-А]. Ғаффоров, А. О. Таҳқиқи масъалаҳои назарияи ибора дар забоншиносии тоҷик. // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша. [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: Ҳумо, 2004. –С. 288-294.

[28-А]. Ғаффоров, А. О. Муродифоти пешояндҳои асли (дар асоси маводи Бадоеъ-ул-вақоеъ)-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша [Маҷмуаи илмӣ]. - Душанбе: Ҳумо, 2005. –С. 359-364.

[29-А]. Ғаффоров, А. О. Ибораҳои феълӣ бо пешоянди то дар Бадоеъ-ул-вақоеъ)-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ // Маводи конференсияи илмӣ олимони ҷавони Тоҷикистон. Ҷавонон ва ҷаҳони андеша [Маҷмуаи илмӣ]. -Душанбе: «Ҳумо», 2006. –С.185-190.

Аннотатсияи

диссертатсияи Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич дар мавзӯи “Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик” (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI), ки барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 -забони тоҷикӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: ибораҳои феълӣ, пешояндҳои асли, тобишҳои маъноии феълҳо, муносибати пуркунандагӣ, алоқаи ҳамроҳӣ, сохтор, осори хаттии асрҳои XV-XVI.

Диссертатсияи докторӣ пажӯҳиши хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣро дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI) фаро гирифтааст. Баррасии ҷанбаҳои забонии осори давраҳои гуногуни адабиётмон яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ аст, зеро дар ҳар давраи таърихӣ дахҳо адибоне қалам ба даст гирифтаанд, ки дар ривочу равнақи забонамон саҳми калон гузоштаанд. Махсусан, маводи осори адибони асрҳои XV-XVI барои соҳаҳои гуногуни забоншиносӣ аз манбаъҳои муҳим ба шумор меравад. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар осори адибони асрҳои мазкур аз масоили мубрам ва камомӯхташудаи забоншиносӣ буда, таҳқиқу баррасии он на танҳо ба омӯзиши ин ҷанбаи таърихии забон мусоидат мекунад, балки ба рушди минбаъдаи забоншиносии тоҷик ва ғановати забони адабӣ низ шароити мусонд фароҳам меоварад.

Ба ҳайси асосҳои назариявии қор осори бузургтарин донишмандони русу аврупоӣ ва мутахассисони варзидаи тоҷик қарор гирифта, масоили назариявии масъаларо ба таври комил аз онҳо фаро мегирад. Махсусан, аз саҳифаҳои диссертатсия маълум аст, ки асару мақолаҳои дар солҳои охир ба таърисида аз мадди назари муҳаққиқ дур намондааст.

Таҳлилҳои диссертатсионӣ гувоҳи онанд, ки сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI - «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, “Футувватномаи султони”, “Ахлоқи Муҳсинӣ” – и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ, «Латоиф-ут-тавоиф»-и Фаҳриддин Алии Сафӣ, “Чаҳор гулзор”-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва «Аҷоиб-ул-мақдур фи ахбори Темур»-и Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ барои баррасии

масъалаи хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ маводи фаровони таҳқиқӣ дода тавонистаанд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки бо истифода аз забони осори насри бадеии классикӣ таъини комилан дурусти робитаи калимаҳо дар ибора ва муносибатҳои нахвӣ онҳо муайян мегардад. Дар баробари ин, баррасии хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ ва муайян сохтани воситаҳои алоқаи байни чузъҳои ибораҳо дар таъини ғановати сарчашмаҳои хаттии насри асрҳои XV-XVI ва рушди забони адабии тоҷикӣ мусоидат мекунад.

Аҳамияти амалии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки маводи кор барои таълими фанҳои забоншиносӣ аз қабали нахвшиносӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ, таҳлили матни бадеӣ, таълифи воситаҳои таълимӣ, фарҳангҳои тафсири ва ғайра метавонад истифода шавад.

Дар диссертатсия таърихи ташаккули ибораҳои феълӣ, рушду нумӯи воситаҳои алоқаи байни ҳиссаҳои таркиби ибораҳои феълӣ, хусусиятҳои услубии ибораҳои мазкур бо ибораҳои феълии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муқоиса шуда, чандомади пешоянду пасояндҳо ба ҳайси воситаҳои алоқа таҳқиқи илмӣ шудааст. Робитаи иборави синтаксисиву иборави фразеологӣ ва дараҷаи истеъмоли онҳо дар насри классикии асрҳои XV-XVI аз қорҳои муҳимест, ки унвонҷӯ дар ҳалли онҳо кӯшидааст.

Ҳалли таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ ва ташаккули ибораҳои феълӣ, ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли, ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номӣ, хусусиятҳои маъноии ибораҳои феълӣ дар насри классикии асрҳои XV-XVI масъалаҳои мебошанд, ки дар қор боби диссертатсия мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд. Гузориши масъалаи таҳқиқи вижагиҳои дастурӣ ва маъноии ибораҳои феълии забони тоҷикӣ дар асоси маводи осори насрии асрҳои XV-XVI аз дастовардҳои муҳими диссертатсионӣ буда, дар забоншиносии тоҷик як навъ ҷамъбасти вижагиҳои ибораҳои феълӣ маҳсуб меёбад.

Умуман, дар диссертатсия муҳимтарин хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ, инчунин, тарзу услуби нигоҳи забони осори мансури асрҳои XV-XVI муайяну муқаррар гардида, саҳми донишмандони асрҳои миёна дар хифзу устувордошт, тақомул ва рушди забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногун нишон дода шудааст.

АННОТАЦИЯ

диссертационного исследования Гаффорова Абдушукура Одинашоевича на тему «Грамматико-семантические особенности глагольных словосочетаний в таджикском литературном языке (на материале прозаического наследия XV-XVI веков)», представленного на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 - **Таджикский язык.**

Ключевые слова: глагольные словосочетания, первичные предлоги, семантические оттенки глаголов, объектные отношения, связь примыкания, структура, письменное наследие XV- XVI веков.

Докторская диссертация охватывает грамматических и семантических особенностей глагольных словосочетаний в таджикском литературном языке (на материале прозаического наследия XV-XVI веков). Рассмотрение языковых аспектов наследия различных периодов персидско-таджикской литературы является одним из важных научных проблем, так как в различные исторические периоды десятки литераторов своим наследием внесли свой вклад в развитие таджикского языка. Наиболее важным научным источником исследования различных лингвистических аспектов является письменное наследие XV-XVI веков. Грамматические и семантические особенности глагольных словосочетаний в наследии литераторов данного периода относятся к числу актуальных и малоизученных вопросов лингвистики, исследование которых будет способствовать не только изучению данного аспекта истории языка, но и созданию благоприятных условий для дальнейшего развития таджикской лингвистики.

Научно-методологической основой работы служат труды известных русских и европейских лингвистов, а также известных таджикских ученых, всесторонне охватывающих теоретическую составляющую данной проблемы. Следует особо подчеркнуть, что труды и статьи, опубликованные в последние годы по данному вопросу, не остались вне поля зрения соискателя.

Проведенный анализ свидетельствует о том, что письменные источники XV-XVI веков - «Бахористон» Абдурахмона Джами,

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» Зайниддина Махмуда Восифи, “Футувватномаи султони”, “Ахлоқи Муҳсини” Хусайн Воиза Кошифи, «Тухфаи Сомӣ» Соммирзо Сафави, «Латоиф-ут-тавоиф» Фахриддина Али Сафи, “Чаҳор гулзор” Ходжи Хасана Нисори «Аҷоиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» Ахмада ибн Мухаммада ибн Арабшаха, предоставляют богатый исследовательский материал для исследования вопросов грамматических и семантических особенностей глагольных словосочетаний в языке рассматриваемого периода.

Теоретическая ценность исследования заключается в том, что в нем с использованием языка наследия классической художественной прозы достоверно определена связь между словами в составе словосочетаний и их синтаксические взаимоотношения. Наряду с этим, рассмотрение грамматико-семантических особенностей глагольных словосочетаний и определение средств связи между компонентами словосочетаний способствует определению богатого языкового материала, содержащегося письменных источников прозы XV-XVI веков и сыгравшего большую роль в развитии таджикского литературного языка.

Практическая значимость диссертации состоит в том, что материалы работы могут быть использованы в процессе преподавания лингвистических дисциплин, таких как синтаксис, стилистика, культура речи, текстологический анализ художественного текста, написания учебников и учебных пособий, толковых словарей и других научных изыскания.

В диссертации сопоставлены исторические особенности формирования глагольных словосочетаний, развитие средств связи между составными частями глагольных словосочетаний, стилистические особенности данных словосочетаний с глагольными словосочетаниями современного таджикского языка, аргументированно определена частотность предлогов и послелогов как средств связи.

Выявление связи между синтаксическими и фразеологическими словосочетаниями, степень их употребления в классической прозе XV-XVI веков принадлежит к числу важных изысканий, завершённых соискателем.

Осуществление исследования теоретических вопросов и формирования глагольных словосочетаний, глагольных словосочетаний с первичными предлогами, глагольных словосочетаний с именными предлогами, семантических особенностей глагольных словосочетаний в классической прозе XV-XVI веков относится к разряду вопросов, которые в четырёх главах диссертации охвачены всесторонним научным исследованием. Постановка вопроса об исследовании грамматических и семантических особенностей глагольных словосочетаний таджикского языка на основе материалов прозы XV-XVI веков принадлежит к числу значительных достижений диссертации и является неким итогом исследования особенностей глагольных словосочетаний в таджикской лингвистике. В целом, в диссертации определены и установлены основные особенности глагольных словосочетаний, а также способы и стиль написания классической прозы XV-XVI веков, показан вклад средневековых учёных в укрепление и бережное хранение, развитие и совершенствование таджикского языка в различные периоды его развития.

Annotation

for the dissertation of Abdushukur O. Gafforov titled "Grammatical and Semantic Features of verb collocations in the Tajiki Literary Language (as exemplified in the prose of the XV-XVI centuries)" presented for the degree of Doctor of Philological Sciences in 10.02.01 - Tajiki language.

Key words: verbal collocations, primary prepositions, semantic peculiarities of verbs, object relations, parataxis, structure of written heritage of XV-XVI centuries

This doctoral dissertation covers the study of grammatical and semantic peculiarities of verb collocations in the Tajiki literary language (based on materials of prosheritage works of XV-XVI centuries). Consideration of linguistic aspects of the heritage of different periods of our literature is one of the most important scientific issues, because dozens of writers have made a significant contribution to the development of our language in each historical period. In particular, materials from the legacy of writers of the XV-XVI centuries are considered an important scientific source of research on various linguistic aspects.

The grammatical and semantic peculiarities of verb collocations in the works of writers of these centuries are the most important and little-studied issues of linguistics. Study of the aforesaid not only contributes to the study of the historical aspect of language, but also creates favorable conditions for further development of Tajik linguistics.

Theoretical basis of the dissertation are the works of the greatest Russian and European scientists and leading Tajik specialists which fully cover the theoretical issues of the problem. In particular, it is clear from the pages of the dissertation that the works and articles published in recent years have not escaped the attention of the researcher.

Dissertation analysis indicates that the written sources of the XV-XVI centuries such as "Bahoriston" by Abdurahmon Jomi, "Badoe-ul-vakoe" by Zayniddin Mahmud Vosifi, "Futuvvatnomai sultoni" by Hussain Voizi Koshifi, "Tuhfai Somi" by Sommirzo Safavi, "Latoif-ut-tavoif" by Fakhriddin Ali Safi, "Chahor gulzor" by Khoja Hasani Nisori, "Ajoibu-l-maqdur fi akhbori Temur" by Ahmad ibni Muhammad ibni Arabshoh

were able to provide a rich research material to study the issues of grammatical and semantic features of the verb collocations.

The theoretical significance of the study is manifested in the fact that, using the language of the heritage of classical fiction, the relation between words in the composition of phrases and their syntactic relationships are reliably determined. Along with this, consideration of the grammatical and semantic features of the verb collocations and the determination of the means of communication between the components of phrases contributes to the establishment of the wealth of written sources of prose of the 15th and 16th centuries and the development of the Tajik literary language.

The practical significance of the dissertation is manifested in the fact that the materials of the work can be used in the process of teaching of linguistic disciplines such as syntax, stylistics, speech culture, textual analysis of a literary text, writing textbooks and teaching aids, explanatory dictionaries, etc.

The dissertation compares the history of the formation of verbs, the development of the means of communication between the components of verbs, the stylistic features of these phrases with the verbs of the modern Tajik language, the number of prefixes and suffixes as a means of communication.

The relationship between syntactic and phraseological expressions and the degree of their use in the classical prose of the XV-XVI centuries is one of the most important works performed by the researcher.

The solution of theoretical problems and formation of verb collocations with original prefixes, verb collocations with noun prefixes, semantic features of verb collocations in the classical prose of the XV-XVI centuries are the issues discussed in four chapters of the dissertation. The report on the study of grammatical features and the meaning of verb collocations of the Tajik language on the basis of materials of the XV-XVI centuries is one of the most important achievements of the dissertation and is a kind of summary of the features of verbs in Tajik linguistics. In general, the dissertation identifies the most important grammatical features and the meaning of verb collocations, as well as the style of writing the language works of the XV-XVI centuries, the contribution of medieval scholars to preservation and development of the Tajik language in different periods.